

ડોગરા સંસ્કૃતિ : દ્વક પન્છાન

□ ડૉ. સત્યપાલ શ્રીવત્સ

ડોગરા સંસ્કૃતિ બી ભારતી સંસ્કૃતિ દા અનત્રુદ્ટા અંગ એ। ઇસ સંસ્કૃતિ દા સારોં થમાં શ્રેષ્ઠ પૈહલૂ એ ઇસદા સમન્વયાત્મક તે સમજોતાવાદી રૂપ જેહડા અપને ભેદેં કન્નૈ ઇક -દૂએ દા પૂરક બનિયૈ છાના-બછાના અગ્રે બી બધદા ગેઆ તે બિકસત બી હોંદા ગેઆ। ઇસદે દો ભેદ ન-(1) શિશ્ટ સંસ્કૃતિ તે (2) લોક સંસ્કૃતિ। સમ્-કૃતિ ઇનેં દો ઉપ સર્ગ તે ધાતુ (કૃ-કિતનુ) રૂપ કન્નૈ બનેદા સંસ્કૃતિ શબ્દ દા અર્થ ગૈ દસ્સા કરદા એ જે સોચ્ચયૈ, તે સમજીયૈ કીતે દા કમ્મ ગૈ સંસ્કૃતિ હોંદી એ। દૂએ શબ્દેં ચ સંસ્કરણ, પરિમાર્જન, શોધન, પરિષ્કાર આહ્લા કમ્મ તે વ્યવહાર ગૈ સંસ્કૃતિ ખુઅંદા એ। યજુર્વેદ દે સત્તમે અધ્યાય દા 14 વાં મન્ત્ર આખદા એ-“સાપ્રથમા સંસ્કૃતિ વિર્શવારા” અર્થાત् સંસ્કૃતિ દા રૂપ વિશવવ્યાપી એ। દૂએ શબ્દેં ચ સંસ્કૃતિ દી પરિભાશા જાં મૂલ આત્મા સંસાર ભર દે રાશ્ટ્રેં ચ ઇક બરોવર એ। જિસલૈ અસ સંસ્કૃતિ તે સભ્યતા દે બારે ચ સોચનેાં તાં ઇં'દા ભેદ-ફર્ક બી સ્પશ્ટ હોઈ જંદા એ તે ઇં'દી દૌર્નીં દી ભૂમકા દા બી પતા ચલી જંદા એ।

સંસ્કૃતિ કુસે દેસે દે માહનુએ દી અંદરૂની સોચ તે માહનુ-સમાજ દિયેં નેકે કલાએ દી સૂચના દિંદી એ જદ કે સભ્યતા ઉસ સમાજ દે બાહ્રી વિકાસ તે રૈહન-સૈહન દા પતા દિંદી એ। સંસ્કૃતિ દા રૂપ શાશ્વત એ જદ કે સભ્યતા સમેં-સમેં ઉપર બદલદી રોહંદી એ। સંસ્કૃતિ સાઢી અંદરૂની નિર્મલતા એ જદ કે સભ્યતા એ બાહ્રી તડક-ભડક।

વૈદક, ઇતેહાસક, પૌરાણિક વ્યાખ્યાં તે મિથિક દંત-કથાં ઇસ તત્થ દી ગુઆહી ન જે ઇથેં આદ-કદીમી જમાને કોલા ગૈ સમન્વયાત્મક વાતાવરણ ચ સાંસ્કૃતક ભાવના દી સોચ ફલદી-ફુલદી તે પનપદી રેહી એ તે બાદ ચ એહ ઇક નેહી અમર ધારા બની ગેઈ જેહડી અજ તવક બી કિશ અપવાદેં ગી છોડિયૈ ઉસ્સે તરીકે કન્નૈ ઇસ ધરતી ગી સર્ચા કરદી એ।

ઇસ ધરતી ઉપર જેહડા કોઈ બી જિસ રૂપ ચ બી આઇયૈ બસદા ગેઆ ડ'એ ઇથ્યુઅં દે લોકેં દે વાતાવરણ કન્નૈ સમજોતા કરદા ગેઆ। ઇથેં કેઈ પ્રાગૈતિહાસક જાતિયાં આર્ય, દ્રવિઢ, સિદ્ધ, યક્ષ, નાગ, કિન્નર, ઔર્દુંબર, મદ્ર, વાહીક, યવન, શક, યુનાની, હૂણ ખશ, ગુજર, ટકક, ઠવકર આદિ તે મોહંજોદાડો દી સભ્યતા સંસ્કૃતિ કન્નૈ સરબંધ આહ્લિયાં જન-જાતિયાં, રાખસ તે બનૂજાતિયેં દી સંસ્કૃતિ કન્નૈ સરબંધ રક્ખને આહ્લે લોક હિલી-મિલી રોહંદે રેહ હોંગન, એસા

ਸਾਡਾ ਅਨੁਮਾਨ ਏ, ਕੀ ਜੇ ਇਸ ਬਾਰੈ ਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਨ। ਅਖਨੂਰ ਦਾ ਕਿਲਾ, ਤੱਥੁੰ ਦਾ ਗੈ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰ ਮਹਾਦੇਵ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਅੰਬਾਰਾਂ ਥਮਾਂ ਲੜ੍ਹੇ ਦੇ ਮਿਟਟੀ ਦੇ ਭਾਡੇ-ਬਰਤਨ ਬਾਗੈਰਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਾਨ ਕਾਲ ਦਿਆਂ ਮੂਰਤਾਂ, ਭਦ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ੈਹਰ ਤੇ ਉਸ ਲਾਕੇ ਚ ਜਾਰਾਂ ਨਾਗ ਜਾਤਿਯੋਂ ਦੇ ਮੰਦਰ, ਐਰਵਾਂ, ਬਲਾਈ, ਪੁਞਚ (ਬੁਡਾ ਅਮਰਨਾਥ), ਸੁਦ੍ਧਮਹਾਦੇਵ, ਪੁਰਮੰਡਲ, ਸ਼ਿਵਖੋਡੀ, (ਗੁਫਾ-ਮੰਦਰ), ਪੀਰ ਖੋਹ (ਗੁਫਾ-ਮੰਦਰ), ਬੈਜਨਾਥ, ਕ੍ਰੀਮਚੀ ਤੇ ਬਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ (ਨਸੈਹਰਾ), ਜਵਾਲਾ ਜੀ, ਕਾਂਗਡਾ, ਚੰਡੀ ਦੇਵੀ, ਕਾਂਗਡਾ ਦੇਵੀ, ਚਿੰਤਪੂਰੀਂ, ਆਸਾਪੂਰੀਂ, ਦੌਹਲੇ ਤੇ ਜੋਡੇਂ ਆਹਲੀ ਤੇ ਬਾਹਕੇ ਆਹਲੀ ਕਾਲੀ ਮਾਤਾ, ਸੁੰਦਰੀਕੋਟ ਤੇ ਨਗਰੀ, ਤ'ਕੀ (ਤਾਪਸੀ-ਸੂਰਜ ਪੁਜ਼ਤੀ), ਚੰਦ੍ਰਭਾਗ (ਚੰਦ੍ਰਪੁਜ਼ਤੀ), ਦੇਵਕਾ (ਤਮਾ-ਪਾਰਵਤੀ ਰੂਪ) ਜਨੇਹਿਧਾਂ ਪਵਿਤਰ ਨਦਿਆਂ, ਪਡੋਲ ਚ ਮਾਤਾ ਬਾਲਾਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਸਿੜ੍ਹਪੀਠ, ਘਗਵਾਲ ਥੇਹਾਲ, ਪਰਨਾਲਾ ਤੇ ਰਾਮਨਗਰ ਦੇ ਨਰਸਿੰਹ ਮੰਦਰ, ਸਰਥਲ ਥਾਹਰ ਚ ਠਾਹਰੋਂ ਭੁਜੇਂ ਆਹਲੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੜ੍ਹ ਮੰਦਰ, ਰਾਮਨਗਰ ਚ ਪਿੰਗਲਾ ਮਾਤਾ ਤੇ ਭਦ੍ਰਵਾਹ ਚ ਭਦ੍ਰਕਾਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ, ਕਪਲਾਸ ਕੁੰਡ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਕੁੰਡ (ਭਦ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਕੋਲ), ਮਾਨਸਰ ਤੇ ਸਰਹੂੰਈਸਰ ਦੇ ਨਾਗਦੇਵਤਾ ਬਾਸਕ ਨਾਗ ਦਿਆਂ ਝੀਲਾਂ, ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਬ ਪੁਞਚ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੜ੍ਹ ਸਿਕਖ ਤੀਰਥ, ਰੜੌਰੀ ਕੋਲ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਸ਼ਾਰੀਫ ਤੇ ਕਿਸ਼ਟਬਾਡੇਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਸਿੜ੍ਹ ਜ਼ਿਆਰਤਾਂ, ਸਿੜ੍ਹ ਸੁਆਂਖੇ ਕੋਲ ਬਾਵਾ ਸਿੜ੍ਹ ਦਾ ਤਲਾਡ ਤੇ ਦ੍ਰਾਲਾ ਚਕਕ ਸ'ਲਲਨੀ ਕੋਲ ਸਿੜ੍ਹ ਗੋਰਿਯਾ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਥਾਨ, ਬੀਰਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦਾਤਾ ਰਣਪਤ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਤਲਾਡ ਬੀਰਪੁਰ ਚ ਗੈ ਦਾਤਾ ਰਣਪਤ ਦੇ ਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਦ ਬਿਰਧਾਨਾਥ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਥਾਨ, ਝਿੜੀ ਗ੍ਰਾਂ ਚ ਬਾਬਾ ਜਿਤੋ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਦੇਹਰੀ, ਥਡਾ ਕਲਵਾਲ ਚ ਬ੍ਰੂਆ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਥਮਾਂ 4 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਢੂਰ ਬਡੋਟਾ ਨਾਂਡ ਦੇ ਗ੍ਰਾਂ ਚ ਰਖਿਆ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦੇਹਰੀ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਕੋਲਾ ਮਿਲੇ ਦੇ ਔਦੁੰਬੰਦੇ ਦੇ ਸਿਕਕੇ, ਬਸੋਹਲੀ ਤੇ ਕਾਂਗਡੇਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦੇ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਕਰਸ਼ਕ ਨਮੂਨੇ ਸਾਰੇ ਗੈ ਢੁਗਰ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਤਸਕੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨ। ਗੁਮਟ (ਜਮ੍ਮੂ) ਦੇ ਕੋਲ ਪੀਰੋਂ ਦਿਆਂ ਜ਼ਿਆਰਤਾਂ ਤੇ ਦਰਗਾਹੀਂ ਤੇ ਨਗਰੋਟੇ ਦੇ ਕੋਲ ਤ'ਕੀ ਪਾਰ ਇਧਾਂ ਗੈ ਬਾਵਾ ਭੈਡੇਂ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਥਾਨ ਬਾਗੈਰਾ ਨੇਕਾਂ ਨੇਹ ਪਵਿਤਰ ਮੰਦਰ, ਸਿੜ੍ਹ ਪੀਠ ਤੇ ਤੀਰਥ ਬਾਗੈਰਾ ਨ ਜੇਹਡੇ ਅਪਨੇ ਕਨੈ ਜੁੜੀ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦੇ ਅਮਰ ਇਤੇਹਾਸ ਦੀ ਗੁਆਹੀ ਦਿੰਦੇ ਨ, ਜਿਸ ਕਨੈ ਏਹ ਧਰਤੀ ਮਹੇਸ਼ਾਂ ਮਾਲਲਾ-ਮਾਲ ਰੈਹਨੇ ਦਾ ਗੌਹ ਕਰੀ ਸਕਦੀ ਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਚ ਵਿਸ਼ੁਤ ਚੱਚਾ ਅਗਲੇ ਪਨੋਂ ਚ ਕੀਤੀ ਜਾਗ।

ਕੁਸੈ ਕਦੀਮੀ ਜਮਾਨੇ ਚ ਜਿਸਲੈ ਏਹ ਧਰਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਦਰ ਜਨਪਦ ਦਾ ਤੱਤੀ ਹਿਸ਼ਾ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰ ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਦਿਧੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਦਦੇਂ ਦੇ ਮਤਾਬਕ ਇਸ ਦੇ ਛੰਡ-ਗੁਆਂਢ ਚ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਾਜਾ ਅਖਵਪਤਿ (ਰਾਨੀ ਕੈਕੈਈ ਤੇ ਸਤਿਵਾਨ ਦੀ ਪਲੀ ਪਤਿਵਰਤਾ ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪਿਤਾ), ਮਹਾਨ ਦਾਨੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਿ, ਮਹਾਨ ਜੋਧਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਲਤ੍ਯ (ਪਾਂਡੁਪੁਤਰ ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਦੇਵ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਾਦ੍ਰੀ ਦਾ ਭ੍ਰਾਡ) ਕੇਵ ਮੈਂਤਰ ਲਿਖਨੇ ਚ ਰਿਸ਼ਿਧੇ-ਮੁਨਿਧੇ ਕਨੈ ਸਾਥ ਦੇਨੇ ਆਹਲਾ ਰਾਜਾ ਮੇਧਾਤਿਥਿ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਾਨ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੁਦਾਲਕ ਅਰੂਣਿ, ਘੁਮਾਂਤੂ ਵਿਦਾਨ ਕਪਥ ਪਾਂਚਾਲ ਹੋਏ ਹੋ ਤੇ ਗਾਂਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਲਾਤੁਰ ਗ੍ਰਾਂ ਥਮਾਂ ਲੇਝੈ ਭਾਸਾ ਵਿਜਾਨਕ ਪਦਾਰਥ ਕਨੈ ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਸੰਸਕ੃ਤ ਭਾਸਾ ਦਾ ਸਰੋਖਨ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੱਥ ਆਇਧੈ ਬੀ ਭਾਸਾ ਦਾ ਸਰੋਖਨ ਕਰਨੇ ਆਹਲਾ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੃ਤ ਵਾਕਰਣਕਾਰ ਪਾਣਿਨਿ ਇਤਥੁਆਂ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੀ ਅਗੋਂ ਬਧਾਨੇ ਚ ਬਡਾ ਗੈ ਜੋਗਦਾਨ ਦੇਨੇ ਆਹਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਹੋਆ ਹਾ। ਉਸਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਅ਷ਟਾਧਿਆਤੀ ਅਜ਼ ਅਦੇਸ਼ੀ ਢੁਗਰ ਸੰਸਕ੃ਤ ਦੇ ਮੁੰਡਲੇ

इतेहास दी भुल्ली दियें कड़ियें दी सांभ-सम्हाल करने च बड़ी मददगार साबत होआ करदी ऐ। अस्याध्यायी गै असेंगी मद्र जनपद दियें हृददें, इथ्युआं दियें रावी, उज्ज्व, बेर्ई, देवका, चंद्रभागा बगैरा नदियें, त्रिकूट पर्वत (त्रिकूटा प्हाड़), स्यालकोट (शाकल-उस भद्र जनपद दी राजधानी) ते इथ्युआं दे बसनीकें दी जानकारी देने च मती सहायक सिद्ध होंदी ऐ। इ'यां बाहरा दा आए दे उस महान ते संसार प्रसिद्ध व्याकरणकार ने इस धरती उपर अपना पैर रक्खियै ते रावी नदी तक इसदी पैदल जातरा करियै, इसी चप्पा-चप्पा नापियै उस बेल्ले दी जनभाशा संस्कृति गी आधार बनाइयै इथ्युआं दी समन्वयात्मक संस्कृति दियां नीहां पक्कियां करने च अपना म्हत्तवपूर्ण जोगदान दित्ता हा।

इस्सै डुगर धरती दे जम्मू शैहर आहले थाहर जिसलै कदीमी जमाने च घोर ते बियाबान जंगल हा ते जिसदे बशकार पानी दे कुदरती तलाड दे कनारै खड़ोइयै शेर ते बक्करी गी बड़ी बे-परवाही क्लनै किट्ठे पानी पींदे गी उत्थें शकार खेढने गी आए दे राजा जम्बूलोचन ने दिक्खेआ हा तां उसी बड़ी रुहानी बी होई ते चर्ज बी ते कनै इक्क प्रेरणा बी मिली ही जिसनै उस्सी उ'नें खिनें च गै इथ्युआं दे वातावरण दी समझौतावादी ते समन्वयात्मक जरखेजता गी भांपियै इक जम्मू नांड आहला शैहर बसाने दी कल्पना गी रचनात्मक रूप देने दा फैसला करने आस्ते मजबूर कीता हा, जेहड़ा अज्ज बी इस शैहर दे इतेहास दा सनैहरी ध्याड बने दा ऐ ते रणबीरेश्वर मंदर जम्मू दे सामनै आहली प्हाड़ी उपर उस महान राजे ते उस शेर ते बक्करी दे कनै किश ब रे पैहलें स्थापत कीते दे बुते अग्गै औने-जाने आहले सब्बै कृतज्ञ जम्मू नवासी अपना-अपना सिर झाकांदे न। त'वी दे पार उसदे निकके भ्राड बाहुलोचन ने स्थापत कीता हा बाहुराज जिसदी गुआही अज्ज बी देआ करदा ऐ बाहु दा किला, जिसदे खीरले भाग च महाकाली दा प्रसिद मंदर ऐ, उस थमां 4 किलोमीटर दूर प्हाड़ी उपर महामाया दा प्रसिद्ध मंदर बी उन्ना गै साढ़ी शरधा दा केंद्र ऐ।

इथ्युआं दी धरती दी समन्वयात्मक संस्कृति दी गै एह विशेषता ऐ जे इत्थें मंदरें, गुरुद्वारें च ते पीर-पंगबरें दियें ज्यारतें-दरगाहीं उपर जाइयै हर धर्म दे लोक बड़ी शरधा-भावना कनै मत्था टेकदे न ते मन्तां मनदे न। इस्सै लेई अस माता वैष्णो देवी ते बाहवे-आहली माता, नगाली साहब पुंछ, भद्रवाह हे नाग मंदर जनेह धार्मक ते सिद्ध-पीठें अग्गें हिंदुएं कनै केई सिक्ख ते मुस्लमानें गी बी मत्था टेकदे दिक्खने आं ते मुस्लमानें दियें ज्यारतें ते दरगाहीं, अग्गें ज्हारां बदधे हिंदू जाइयै मन्तां मनदे न ते मत्था टेकदे न। इन्ना गै नेई इत्थें ते धार्मक सहिष्णुता दीं होर बी इक बड़ी अनोखी मसाल ऐ। ओह ऐ जि'ला कटुआ दी बलौर तसील दे कोहग कसबे दे कनै ग्रां च नरसिंह मंदर दी जिसदा पुजारी ब्राह्मण-पंडत नेई होइयै म्हेशां इक मेघ रेहा ऐ हून बी उस्सै खानदान दे लोक गै उ'नें नरसिंहें दी पूजा करदे न।

जिसलै अस इथ्युआं दे हिंदुएं दे बहुमुखी धार्मक विश्वास उपर बार करने आं तां एह तथ स्पश्ट होई जंदा ऐ जे इत्थें भाएं श्री राम, श्री कृष्ण, हनुमान, विष्णु भगवान बगैरा दे नेकां

रूपें दी पूजा-अराधना होंदी ऐ पर प्रमुखता कनै इत्थे पूजा-राधना दे अराध्य एह पंज गै न-
(1) शिव (2) शक्ति माता (नेके नाए कनै), (3) नाग देवता (4) लोक-देवता ते
(5) बलिदानी महापुरशें दा देवरूप। पैहले दो क्रमशः भगवान शिव ते उंदी शक्ति सुतंतर
रूप कनै साधकें दी अराधना दे केंद्र न, जद के नाग-शेषनाग ते बासुकि दा प्रतीक होंदे
होई बी इस प्रदेश दे ख'लके हिस्से च इना भगवान रूप च नेई बल्के लोक-देवता रूप
च मता प्रसिद्ध ऐ। हां भद्रवाह, दे लाके च नाग देवता नेके रूपें च बी बासुकि नाग दा
प्रतिनिधित्व करदे होई भगवान रूप च गै लोकें दी पूजा-राधना दा केंद्र ऐ। इना गै नेई
उत्थें ते गंधर्व राजकुमार जीमूत बाहन बी नाग शंखचूड़ दी खातर अपना जीवन अरपन करी
देने दी बजह कनै नाग रूप च गै जरत बाहन नांड कनै पूजेआ जंदा ऐ। नाग पूजा दे नेके
रूपें दे बारे च अगले पन्ने च चर्चा कीती जा करदी ऐ।

फही डुग्गर च पूजा-राधना दा चौथा रूप ते लोक-देवता दी पूजा-राधना ऐ। इस श्रेणी
च औंदे न-लोक-देवता कालीबीर, राजा मंडलीक, बड़भाग सिंह, सिद्ध-गोरिया, रींगड़ी देवी,
बावा ब्रैहकड़ दास, गुगा पीर, नेकां होर पीर बावे, बगैरा-बगैरा। पर इत्थे एह तथ बी बचारने
जोग ऐ जे डुग्गर दे मते-हारे ग्राएं-पिंडे च दुर्गा माता ने बी लोक-देवता जनेहा रूप लेई लेदा
ऐ, तां गै ओह चौंडा, पिंगला, म'ल्ल, बाला सुंदरी दौहले आहली ते जोड़ें आहली माता जनेह
नाएं कनै लोकें दी पूजा-राधना दा केंद्र बनी दी ऐ। इस रूप च इस दी मूर्तियां नेई पर लोहे
दे सौगल ते पिंडियें रूप च पूजा कीता जंदी ऐ। इसदे बाद खीर च औंदा ऐ पूजा-राधना दा
पंजमां रूप। इस श्रेणी च ओह शहीद ते बलिदानी महापुरशें दियां देहरियां, समाधां ते ज्यारतां
बगैरा औंदियां न जि 'नें कुसै ईन, धर्म जां मर्यादा दी रखेआ दी खातर अपना बलिदान देइयै
अमरता हासल कीती ही। इंदे सारें दे नांड ते इत्थे नेई गनान होंदे की जे इंदी तदाद बड़ी मती
ऐ। फही बी किश मशहूर बलिदानी हस्तियें दे नांड इस चाल्ली न-बावा जित्तो, दाती रणपत,
बिरपानाथ, शीलबैंती वड़कुलिया, बूआ भागां, रविया शाह बगैरा। इंदे अलावा केइयें घरें च
स्थापत सजौतियां बगैरा बी पूजियां जंदियां न।

उपर दित्ती दी चर्चा कोला पता चलदा ऐ जे डुग्गर च भाएं प्रधानता शिव ते शक्ति पूजा
दी गै ऐ, पर नाग पूजा ते बाकी देवतें, अवतारें, लोक-देवतें ते बलिदानी महापुरशें दी पूजा-
अर्चना गी बी इत्थे कोई घट्ट थाहर नेई ऐ मिले दा। अर्थात् जेकर कोई रोज शिव पूजा करदा
ऐ तां ओह मंगलबारे माता दुर्गा अगें बी शरधा-भावना कनै मत्था टेकदा ऐ। कंजकां पूजदा ऐ
ते उस दिन नखिदध ते तामस चीजां खाने-पीने दा पर्हेज करदा ऐ। इ'यां गै उस दिन ओह
हनुमान अगें बी प्रसाद चढ़ाना अपना फर्ज समझदा ऐ ते फही उसदे घर कालीबीर, मंडलीक,
बड़भाग सिंह बगैरा गी बी जरूर समें दे मताबक जां खास दिन-ध्यारें आहले दिन पूजेआ जंदा
ऐ ते जिसलै उसी कोई औक्खी-भारी बनै तां ओह बावा जित्तो जां बावा रणपत बगैरा दियें समाधें
जां कुसै पीरे दी ज्यारत उपर जाइयै मन्त-सुक्खन करने थमां बी गुरेज नेई करदा ऐ। इ'यां
स्पश्ट होई जंदा ऐ जे डुग्गर संस्कृति पूजा-राधना दे बारे च समन्वयात्मक भावना दी जामन ऐ।

ਇਥੋਂ ਏਹ ਗਲਲ ਬੀ ਕਾਬਲੇ ਜਿਕਰ ਏ ਜੇ ਜਿਸਲੈ ਅਸ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਚ ਡੋਂ। ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਇਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ੋਊ-'ਸਾਰੇ ਜਹਾਂ ਸੇ ਅੜਛਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ ਦੀ ਏਹ ਪੱਕਿਤ-'ਯੂਨਾਨ ਰੋਮਾਂ ਮਿਟ ਗਏ ਬਾਕੀ ਰਹਾ ਨਿਸ਼ਾਂ ਹਮਾਰਾ' ਗੀ ਧਾਰ ਕਰਨੇ ਆਂ ਤਾਂ ਏਹ ਗਲਲ ਸ਼ਪਣਾ ਹੋਈ ਜਨ੍ਦੀ ਏ ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਇਕ ਅਮਰ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਏ ਤੇ ਇਸਦੀ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਏ ਇਤਥੁਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕੋਲਾ ਚਲਦੀ ਆਵਾ ਕਰਦੀ ਅਟੂਟ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ। ਦੂਏ ਲਫਜ਼ੋਂ ਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੇ ਅਮਰ ਬੂਝਟੇ ਗੀ ਸੰਚਦੀ ਏ ਇਤਥੁਆਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਗੰਗਾ। ਇਸ ਲੰਬੀ ਯੂਨਾਨ ਤੇ ਰੋਮ ਦਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿਯੋਂ ਦੀ ਤੇ ਗਲਲ ਦੂਰ ਦੂਨੀਆ-ਭਰ ਦਿਵਾਂ ਹੋਰ ਬੀ ਜੇਹਡਿਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿਆਂ ਮਰੀ-ਮਿਟੀ ਗੇਇਆਂ ਨ ਓਹ ਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਆਹਲਾ ਲੇਖਾ ਅਮਰ ਨੇਈ ਹਿਧਾਂ ਤਾਂ ਗੈ ਤੰਦਾ ਏਹ ਹਾਲ ਹੋਆ। ਧਰਮ ਦੀ ਨੰਹ ਤੱਥ ਖੜ੍ਹੇਤੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੀ ਅਮਰ ਪਰੰਪਰਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਕੋਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਿਯ ਕਾਲ ਤਕ ਬੀ ਬਦਸ਼ਤੂਰ ਚਲਦੀ ਰੈਹਾਂ, ਐਸਾ ਸਾਡਾ ਪਕਕਾ ਵਿਖਵਾਸ ਏ। ਇੱਥੈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦਾ ਅਟੂਟ ਅੰਗ ਢੁਗਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਬੀ ਅਪਨਿਧੋਂ ਸਥਾਨੀ ਬਸ਼ੇਸ਼ਤੋਂ ਸਮੇਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਏ ਤੇ ਫ਼ਹੀ ਸਥ ਥਮਾਂ ਬਡ੍ਡੀ ਗਲਲ ਏਹ ਜੇ ਇਥੋਂ ਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਖਵਾਸ ਤਿਲ-ਚੌਲ, ਨਿਆਂ (ਤਿਲ-ਤਣਡੁਲ ਨਿਆਂ) ਆਹਲਾ ਲੇਖਾ ਆਪੂ-ਬਿਚੋਂ ਹਿਲੇ-ਮਿਲੇ ਦੇ ਨ। ਅਰਥਾਤ ਜਿ 'ਧਾਂ ਤਿਲ ਤੇ ਚੌਲ ਆਪੂ-ਬਿਚੋਂ ਮਿਲੀ-ਜੁਲਿਯੈ ਅਪਨਾ ਬਕਖਰਾ-ਬਕਖਰਾ ਬਜੂਦ ਤੇ ਪਨਛਾਨ ਰਖਦੇ ਨ ਤਾਂ ਗੈ ਢੁਗਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦਾ ਰੂਪ ਬੀ ਏ। ਪੈਹਲੇ ਸੰਦਰਭ ਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚ ਕੀਤੀ ਦੀ ਚੰਚਾ ਇਸ ਤਤਥ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਏ।

ਜਿ 'ਧਾਂ ਕੇ ਅਸੋਂ ਤੱਥ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਿਤ ਪ੍ਰੁਜਾ ਦੀ ਮਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੀ ਗਲਲ ਕੀਤੀ ਏ, ਉਸਦੇ ਸਮਰਥਨ ਚ "ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਸੇ ਕਿੰ ਪ੍ਰਮਾਣਮ-?" ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤਕਖ ਆਸਤੈ ਸਬੂਤ ਦੀ ਕੇਹ ਲੋਡ-ਇਸ ਤੱਕਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਪਣਾ ਏ। ਅਸ ਦਿਕਖਨੇ ਆਂ ਜੇ ਇਥੋਂ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰੁਜਾ ਦਾ ਤੇ ਮਤਾ ਗੈ ਬਾਧਕ ਰੂਪ ਏ। ਸੁਦਖ ਮਹਾਦੇਵ, ਬੁਡਾ ਅਮਰਨਾਥ (ਪੁਂਛ), ਸ਼ਿਵਖੋਡੀ ਤੱਤ ਬੈਹਨੀ, ਪੁਰਮਣਲ, ਐਰਵਾਂ, ਬਲੌਰ, ਬਬੌਰ ਤੇ ਕਰੀਮਚੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੰਛ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰੋਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੀ ਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਸ਼ੈਹ੍ਰੋਂ-ਕਸਬੋਂ ਤੇ ਗ੍ਰਾਏਂ ਚ ਮਜੂਦ ਨ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਕਸਬੇ ਜਾਂ ਗ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬਾਂਡ, ਖੂਹ, ਤਲਾਂ ਬਾਗੈਰਾ ਪਨਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਵ ਚੁਕੁੰਡੀ (ਨਿਕਕਾ ਮੰਦਰ) ਜਰੂਰ ਬਨੇ ਦਾ ਲਭਦਾ ਏ। ਜੇਕਰ ਚੁਕੁੰਡੀ ਨੇਈ ਹੋਗ ਤਾਂ ਪਨਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਬੂਝਟੇ (ਬਡ, ਬੋਡ, ਝਨੋਤਤਰਾ, ਬੈਂਸ ਬਾਗੈਰਾ) ਦੇ ਸੁੰਢ ਗੋਲ-ਗੋਲ (ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਨੁਮਾਂ) ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਥਰ ਗੈ ਰਕਿਖਿਧੈ ਤੰਦੀ ਪ੍ਰੁਜਾ ਕਰਨੇ ਦੀ ਇਥੋਂ ਅਮਰ ਪ੍ਰਥਾ ਏ। ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਜੇਕਰ ਆਂਕਡੇ ਕਿਟਟੇ ਕੀਤੇ ਜਾਨ ਤਾਂ 92% ਗ੍ਰਾਏਂ ਚ ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਦੀ ਸ਼ਿਵਪ੍ਰੁਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲੀ ਸਕਦੇ ਨ। ਇਸਦੇ ਅਲਾਵਾ ਢੁਗਗਰ ਚ ਕਮ-ਸ-ਕਮ 20% ਲੋਕ ਸੋਮਵਾਰੋਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਬੰਦ ਜਾਂ ਨਤ ਰਖਦੇ ਨ। ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ, ਹਰਤਾਲਕਾ, ਤ੍ਰਤਿਧਾ, ਚੈਤਰ ਚੈਂਦੇਆ, ਸਾਲਲੈ ਚ ਦੋ ਸੁਆਂਰੀ ਮਸ਼ੇਆਂ, ਪਾਲਾ ਤਾਹਾਰ (ਭਦਰਵਾਹ ਅਲਾਕੇ ਚ), ਸੁਢੀ ਦੀ ਪੁਨੇਅਂ ਬੀ ਸ਼ਿਵ ਅਰਾਧਨਾ ਦਿਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨ। ਇਨ੍ਹੋਂ ਦਿਵੋਂ ਕੇਈ ਥਾਹ੍ਰੋਂ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਨ। ਅਕਸਰ ਖਾਨਾ-ਬਦੋਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਤਾਨੇ ਆਹਲੇ ਜਾਂਗਮ ਬਾਵੇ ਢੁਗਗਰ ਚ ਅਪਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲਿਵਾਸ ਬਿਚ ਘਰ-ਘਰ ਜਾਇਧੈ-ਸ਼ਿਵ ਮੈਹਮਾ ਦਾ ਗਾਨ ਕਰਿਧੈ ਅਪਨਾ ਨਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਨ। ਇਨ੍ਹੋਂ ਸ਼ਿਵ-ਭਕਤੋਂ ਦਾ ਲਿਵਾਸ ਬੀ ਬਡਾ ਨੋਕਖਾ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਧੋਤੀ, ਕੁਰਤਾ, ਗਲੈ ਚ ਕਾਲਾ ਪਟਕਾ, ਸਿਰੈ ਤੱਥ ਨਿਕਕੀ ਜਨੇਹੀ ਪਗਡੀ ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਬਦ੍ਧੀ ਦੀ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਜੇ ਓਹਦੇ ਤੱਥ ਪਿਤਲੂ ਦਾ (ਫ਼ਾਨ ਫਲਾਏ ਦੇ) ਨਾਗ ਲਟਕਾਏ ਦਾ ਹੋਂਦਾ ਏ ਤਥਾਦੇ ਪਿਚੋਂ ਮੋਰ ਪੱਖ ਦੀ ਕਲਗੀ ਖੜੇਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਹਤਥੇ

ਚ ਪਗਡੀ ਦੀ ਥੈਂਟੀ ਬਜਾਂਦੇ-ਬਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਪਨੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੁਮਾਤ ਭਜਨ ਗਾਂਦੇ-ਗਾਂਦੇ ਟੋਲਿਯੇਂ ਚ ਕਜ਼ੇ ਦੇ ਏਹ ਜਾਂਗਮ ਜਿਸਲੈ ਲੋਕੋਂ ਦੇ ਦਰੋਆਜ਼ੋਂ ਚ ਪੁਜਦੇ ਨ ਤਾਂ ਲੋਕ (ਮਰਦ, ਜਨਾਨਿਯਾਂ, ਬਚੇ) ਇੰਦੇ ਗੀਤੇ ਕਨੈ ਤ੃ਪਤ ਹੋਂਦੇ ਹੋਈ ਤਾਂਨੇਂਗੀ ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਆਟਾ-ਚੌਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ ਨ। ਤੁੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਐ ਜੇ ਤਾਂਨੇਂਗੀ ਕਿਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਜਾਨ ਦੇਨੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਐ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਨਰਾਜਗੀ ਪਲਲੈ ਪਾਨੀ। ਇਸ ਥਮਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੋਈ ਜੰਦਾ ਐ ਜੇ ਢੁਗਗਰ ਧਰਤੀ ਤੱਥ ਵਿਖਾ ਪ੍ਰੂਜਾ ਦਾ ਥਾਹਰ ਸਿਰਮੌਰ ਐ।

ਸ਼ਿਵਪ੍ਰਯਾ ਦੇ ਕਨੈ-ਕਨੈ ਗੈ ਸ਼ਕਿਤ ਪ੍ਰੂਜਾ ਨੇ ਬੀ ਇਤਥੋਂ ਅਪਨਾ ਘਟਟ ਥਾਹਰ ਨੈਈ ਐ ਬਨਾਏ ਦਾ। ਮਾਂ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਨਰਾਤੇ ਸਾਲਲੈ ਚ ਦੱਡਾਂ ਬਾਰੀ ਔਂਦੇ ਨ। ਕਦੇਂ ਅਟਠ ਤੇ ਕਦੇਂ ਨਾਂ। ਇਕ ਬਾਰੀ ਚੇਤਰ ਬਸਾਖ ਚ ਤੇ ਫ਼ਹੀ ਛੇਂ ਸ਼੍ਵੀਨੇਂ ਦੇ ਬਾਦ ਅਸੱਸੂ-ਕਤੇ ਚ। ਪੈਹਲੇ ਨਰਾਤੇ ਕੋਲਾ ਪੈਹਲੇ ਦਿਨ ਸਨਾਤਨੀ ਲੋਕ ਅਪਨੇ ਘਰੋਂ ਗੀ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਕਰਿਧੈ ਪਵਿਤਰ ਕਰਦੇ ਨ। ਪੈਹਲੇ ਨਰਾਤੇ ਗੀ ਪ੍ਰੂਜਾ ਆਹਲੇ ਥਾਹਰ ਸੁਚੜੇ ਲੇਤੈਰੈ ਦੀ ਕਧਾਰੀ ਚ ਜੌ ਰਾਹਿਧੈ ਤਾਂਨੇਂਗੀ ਥੂਪ ਧਖਾਇਧੈ ਬਰ੍ਹੈਂਕਡੀ ਦੇ ਪਤਰੋਂ ਕਨੈ ਖਟਟੀ ਓਡ੍ਰੇ ਨ। ਫ਼ਹੀ ਰੋਜ਼ ਸੁਚੜੇ ਪਾਨੀ ਦਾ ਛਡਕਾਤ ਕਰਾਇਧੈ ਉਤਥੋਂ ਥੂਪ ਧਖਾਂਦੇ ਨ ਤੇ ਘਘੋਏ ਦੀ ਜੋਤ ਬਾਲਦੇ ਨ। ਤ੍ਰੀਏ ਜਾਂ ਚੌਤੇ ਨਰਾਤੇ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਜਿਸਲੈ ਓਹ ਜੌ ਜਿਮਿਧੈ ਬਾਹਰ ਆਈ ਜਦੇ ਨ ਤਾਂ ਤਾਂਨੇਂਗੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪਰਸਾਦ-ਕਿਰਪਾ ਸਮਝਿਧੈ ਤੁੰਦੇ ਖੀਰਲੇ ਨਰਾਤੇ ਤਕ ਬਦਸ਼ੂਰ ਪ੍ਰੂਜਾ ਕਰਦੇ ਰੱਹਦੇ ਨ ਤੇ ਖੀਰਲੇ ਨਰਾਤੈ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਤੁੰਦਿਧੈ ਸ਼ਾਕੇ ਚਾ ਕਿਸ਼ ਮਾਤਾ ਤੱਥ ਚਦਾਂਦੇ ਨ ਤੇ ਕਿਸ਼ ਕੰਜਕਾਂ ਪ੍ਰੂਜਦੇ ਮੌਕੈ ਪਰਸਾਦ ਕਨੈ ਕੰਜਕੇਂ ਗੀ ਬੀ ਦਿੰਦੇ ਨ। ਕੇਈ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਨਰਾਤੋਂ ਚ ਮਾਤਾ ਦੇ ਬਰਤ ਰਖਦੇ ਨ, ਜਦ ਕੇ ਕੇਈ ਸਿਰਫ ਖੀਰਲੇ ਤ੍ਰੁੱਊ ਜਾਂ ਦੁੱਊ ਨਰਾਤੋਂ ਗੀ ਬਰਤ ਰਕਿਖਿਧੈ ਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਕੰਜਕਾਂ ਪ੍ਰੂਜੀ ਓਡ੍ਰੇ ਨ। ਗ੍ਰਾਂਏ-ਪਿੰਡੋਂ ਚ (ਕੁਆਰੀ) ਕੁਡਿਧਿਆਂ ਸਾਰੇ ਨਰਾਤੋਂ ਚ ਬਰਤ ਰਖਵਿਧਿਆਂ ਨ। ਮਾਤਾ ਦਿਧਾਂ ਗੋਵੇ ਦਿਧਾਂ ਮੂਰਤਾਂ ਬਨਾਇਧੈ ਕੰਧਾ ਤੱਥ ਪਰਸਾਦ ਥਾਪਿਧੈ ਤੁੰਦੀ ਪ੍ਰੂਜਾ ਕਰਦਿਧਿਆਂ ਨ ਤੇ ਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਤੁਸੀ ਪਰਬਾਹੀ ਦਿੰਦਿਧਿਆਂ ਨ। ਕੇਈ ਲੋਕ ਨਰਾਤੋਂ ਚ ਆਪੁਂ ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸ਼ਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਨ ਤੇ ਕੇਈ ਪੰਡਤੋਂ ਕੋਲਾ ਸਥਾਰਣ ਜਾਂ ਸਾਂਪੁਟ ਪਾਠ ਕਰੋਆਂਦੇ ਨ ਤੇ ਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਹਵਨ ਕਰਿਧੈ ਤੇ ਕੰਜਕਾਂ ਪ੍ਰੂਜਿਧੈ ਸਾਂਦੋਖ ਬੁਜ਼ਦੇ ਨ। ਨਰਾਤੋਂ ਦੇ ਅਲਾਵਾ ਬੀ ਲੋਕ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਮਾਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਕਿਰਪਾ ਬੁਜ਼ਦੇ ਨ। ਹਰ ਮੰਗਲਵਾਰ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੂਜਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੰਜਕਾਂ ਪ੍ਰੂਜਦੇ ਨ। ਤਉ ਦਿਨ ਮਾਸ ਤੇ ਸ਼ਾਰਬੇ ਦੇ ਆਦੀ ਲੋਕੋਂ ਢਾਰਾ ਮਾਸ ਖਾਨੇ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਨੇ ਦਾ ਬੀ ਪ੍ਰਹੇਜ ਕੀਤਾ ਜੰਦਾ ਐ। ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸ਼ਤੀ ਦੇ ਮਤਾਬਕ ਨਰਾਤੇ ਚ ਪੈਹਲੇ ਨਰਾਤੇ ਕੋਲਾ ਲੇਝਿਧੈ ਨੌਮੈਂ ਨਰਾਤੇ ਤਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹੋਂ ਰੂਪੋਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਂਦਾ ਐ-1. ਸ਼ੈਲ ਪੁਤੀ, 2. ਬ੍ਰਹਮ ਚਾਰਿਣੀ, 3. ਚੰਨਾਖਣਟਾ, 4. ਕੂਬਾਣਡਾ, 5. ਸ਼ਕਨਦ ਮਾਤਾ, 6. ਕਾਤਪਾਧਨੀ, 7. ਕਾਲ ਰਾਤ੍ਰਿ, 8. ਮਹਾਗੈਰੀ, 9. ਸਿਦਧਿ ਦਾਤ੍ਰੀ।

ਅਸ ਦਿਕਖਨੇ ਆਂ ਜੇ ਢੁਗਗਰ ਧਰਤੀ ਤੱਥ ਕੇਈ ਪ੍ਰਸਿਦਧ ਸ਼ਕਿਤ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨ ਜਿੰਦੇ ਚ ਮਾਂ ਬੈਣਣੋਂ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਗੁਫਾ ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਕਾਲੀ, ਮਹਾ ਸਰਸ਼ਵਤੀ ਤੇ ਮਹਾ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਿਧਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤ੍ਰੈ ਪਿੰਡਿਧਿਆਂ ਨ ਜਿੰਦੇ ਦਰਸਨੋਂ ਆਸਤੈ ਲਕਖਾਂ ਜਾਤਰੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਥਮਾਂ ਤੇ ਕਿਸ਼ ਬਦੇਸ਼ੋਂ ਥਮਾਂ ਬੀ ਔਂਦੇ ਨ। ਸਨ् 1988 ਚ ਮਾਤਾ ਬੈਣਣੋਂ ਦੇਵੀ ਸ਼੍ਰਾਈਨ ਬੌਰਡ ਦਾ ਗਰਨ ਹੋਈ ਜਾਨੇ ਕਨੈ ਜਾਤਰਿਧੈ ਆਸਤੈ ਕੇਈ ਸ਼੍ਵੂਲਤਾਂ ਤੇ ਸੁਵਥਾਂ ਹੋਈ ਜਾਨੇ ਕਨੈ ਜਾਤਰਿਧੈ ਦੀ ਤਦਾਦ ਹਰ ਸਾਲ ਬਧਦੀ ਜਾ ਕਰਦੀ ਐ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈ ਬਾਹਵੇ ਆਹਲੀ ਮਾਤਾ, ਜਵਾਲਾ ਮਾਤਾ, ਚੰਡੀ ਮਾਤਾ, ਬ੍ਰਜੇਸ਼ਵਰੀ ਮਾਤਾ, ਆਸਾਪੂਰੀ ਮਾਤਾ, ਨੈਨਾ ਦੇਵੀ ਤੇ ਬਾਲਾ ਸੁਨਦਰੀ ਬਗੈਰਾ ਕਿਨੇ ਗੈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਿਤ ਪੀਠ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਬਾਰਾਜਮਾਨ ਨ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਿਤ ਦੇ ਸਮਨਵਿਧ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਐ। ਇਸੈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾਂਕੜਤਾ ਦੀ ਏਹ ਬਕੋਸ਼ਤਾ ਐ ਜੇ ਇਤਥੋਂ ਸ਼ਿਵ ਭਗਵਾਨ੍

ਦੀ ਸ਼ਕਿਤ ਪਾਰਵਤੀ (ਉਮਾ) ਬੀ ਨਦੀ ਰੂਪ ਚ (ਦੇਵਕਾ ਨਦੀ) ਚਨਹਾਂਡ ਕਨੈ ਮਿਲਨੇ ਤਕ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਾਹੁਣੁਏਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦੀ ਚਲਦੀ ਐ। ਉਤਰ ਬੈਹਨੀ ਨਾਂਡ ਦੇ ਗ੍ਰਾਂ ਕੋਲ ਪੁਜਿਯੈ ਜਿਸਲੈ ਏਹ ਉਤਰ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰਿਯੈ ਬਗਨ ਲਗਦੀ ਐ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂਡ ਉਤਰ ਬੈਹਨੀ ਪੇਈ ਜਂਦਾ ਐ।

ਜਿ'ਧਾਂ ਕੇ ਪੈਹਲੇ ਸਫੇਂ ਚ ਬੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗੇਦਾ ਐ ਜੇ ਢੁਗਗਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁ-ਦੇਵ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਨੇ ਕਰੀ ਪ੍ਰਯਾ-ਰਾਧਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚ ਸਮਨਵਿਆਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦੇ ਨ। ਇ'ਥੈ ਢੁਗਗਰ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਐ। ਪੈਹਲੇਂ ਬੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗੇਦਾ ਐ ਜੇ ਢੁਗਗਰ ਚ ਮਾਤਾ ਸ਼ਕਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾ ਲੋਕੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਨੈ ਇਨੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਨੈ ਜੁਡੀ ਗੇਦੀ ਐ ਜੇ ਤੱਤ ਕੁਤੈ-ਕੁਤੈ ਲੋਕ-ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੇਈ ਲੇਦਾ ਐ। ਇਸਦੇ ਅਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਕਿਸਾ ਧਿਆਰ ਬੀ ਸ਼ਕਿਤ ਪ੍ਰਯਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨ। ਇੰਦੇ ਚ ਦੇਆਲੀ, ਲੋਹਡੀ, ਗੋਪਾਸ਼ਟਮੀ ਤੇ ਦੁਬਘੜੀ ਦੀ ਅਖਟਮੀ ਬਗੈਰਾ ਨ।

ਨਾਗ ਪ੍ਰਯਾ ਬੀ ਢੁਗਗਰ ਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਏ ਤੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਕਨੈ ਇਨੀ ਜੁਡੀ ਗੇਦੀ ਐ ਜੇ ਤੱਤ ਬੀ ਲੋਕ-ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯਨ ਦਾ ਰੂਪ ਲੇਈ ਲੇਦਾ ਐ। ਇਤੇਂ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ, ਸ਼ੇ਷ਨਾਗ ਤੇ ਬਾਸਕ ਨਾਗ ਦੌੰਨੀਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਵ ਕਰਦਾ ਐ। ਪਰ ਆਸਤਾ-ਆਸਤਾ ਏਹ ਦੋਏ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਕਨੈ ਰਚੀ-ਪਚੀ ਜਾਨੇ ਕਰੀ ਅਪਨੇ ਨਾਂਡ ਕਨੈ ਸੀਮਤ ਹੋਈ ਜਂਦੇ ਨ। ਜਦ ਕੇ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਨਾਂਡ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੱਹਦਾ ਏ ਤੇ ਇ'ਥੈ ਸਥਾਰਣ ਨਾਂਡ ਲੋਕ-ਦੇਵਤਾ ਬਨਿਯੈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਂਦਾ ਐ। ਸ਼ੇ਷ਨਾਗ ਸਿਰਫ਼ ਢੁਗਗਰ ਦੇ ਲੋਕੋਂ ਦਿਧੇਂ ਬਾਹੋਂ ਚ ਪਾਏ ਦੇ (ਮਰਦ-ਜਨਾਨਿਧੀਂ) ਸੁਨੇ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਨੈਂਤੈਂ ਚ ਤੇ ਕਨੈਂ ਚ ਪਾਈ ਦਿਧੇਂ ਨੈਂਤੀਧੀਂ ਤਕ ਗੈ ਸੀਮਤ ਏ ਤੇ ਨੈਂਤੀ ਚੌਦੇਆ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਗੈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਂਦਾ ਏ, ਜਦਕੇ ਬਾਸਕ ਨਾਗ ਅਪਨੇ ਗਧਾਹੁੰਦੇ ਉਪਨਾਏਂ ਕਨੈ ਭਦ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਲਾਕੇ ਚ ਲੋਕੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾ-ਰਾਧਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਨੇ ਦਾ ਏ। ਭਦ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੈ-ਦੁਆਲੈ ਇਸਦੇ ਬਾਕਾਧਦਾ ਬਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ ਦਿਕਿਖਿਧੈ ਤੇ ਸ਼੍ਵੋਜ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੋਲ ਬਾਸਕੁੰਡ (ਜ਼ੀਲ) ਦਿਕਿਖਿਧੈ ਏਹ ਅੰਦਾਜਾ ਲਾਨਾ ਸੈਂਫਲ ਏ ਜੇ ਕੁਝੈ ਜਮਾਨੇ ਚ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚ ਨਾਗ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਅਪਨੀ ਪੂਰੀ ਬੁਲੰਦੀ ਤੱਥਕ ਹੀ। ਬਾਸੁਕਿ ਪੁਰਾਣ ਚ ਰਾਜਾ ਬਾਸਕ ਨਾਗ ਤੇ ਤਸਦੀ ਪਰਯਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚ ਬਿਸ਼੍ਵੁਤ ਬਾਖਾ ਮਿਲਦੀ ਏ। ਸਗਲ ਹਰਬਦੰਧਨ ਦਾ ਸੰਸਕ੃ਤ ਨਾਟਕ ਨਾਗਾਨੰਦ ਦਾ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਬੀ ਭਦ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਗੈ ਲਾਕਾ ਏ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਚ ਗੁਰੂਡ ਦ੍ਰਾਰਾ ਰੋਜ ਨਾਗੋਂ ਗੀ ਮਾਰੀ-ਮਾਰਿਧੈ ਖਾਨੇ ਤੇ ਸ਼ਾੰਖਚੂਡ ਨਾਂਡ ਦੇ ਨਾਗ ਦੀ ਬਾਰੀ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਤਸਦਾ ਤੇ ਤਸਦੀ ਮਾਊ ਦਾ ਰੋਨ-ਕਰਲਦ ਸੁਨਿਧੈ ਜੀਮੂਤ ਬਾਹਨ ਨਾਂਡ ਦੇ ਗੰਧਰਵ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦ੍ਰਾਰਾ ਤਸਦੇ ਥਾਹਰ ਅਪਨੀ ਬਲੀ ਦੇਨੇ ਆਸਤੈ ਤਧਾਰ ਹੋਈ ਜਾਨੇ ਤੇ ਗੁਰੂਡ ਦ੍ਰਾਰਾ ਤਸੀ ਨਾਗ ਸਮਝਿਧੈ ਨੋਚੀ-ਨੋਚੀ ਖੰਦੇ ਮੌਕੈ ਪਨਛਾਨਿਧੈ ਪਛਤਾਨੇ ਤੇ ਤਸੀ ਮਾਂ ਦੁਰਗ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਨੈ ਜੰਦਾ ਕਰੀ ਲੈਨੇ ਦੀ ਕਹਾਨੀ ਬਣਤ ਏ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਦੇ ਸ਼ੁਦਧ ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ ਕੋਲ ਖਡੇਰੇ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਖੰਬੇ ਤੱਥਕ ਖੁਦੇ ਦੇ ਲੇਖ ਚ ਬੀ ਇਕ ਨਾਗ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜਿਕਰ ਏ।

ਅਸ ਦਿਕਖਨੇ ਆਂ ਜੇ ਢੁਗਗਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਾਲਕੇ ਲਾਕੇ ਚ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦੇਵ ਰੂਪ ਚ ਬੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਂਦਾ ਏ ਤੇ ਲੋਕ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਬੀ। ਜਿਸਲੈ ਲੋਕ ਅਪਨੇ ਘਰ-ਕੋਠੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਕਖਨੇ ਦਾ ਮ੍ਹੂਰ੍ਤ ਕਰਦੇ ਨ ਤਾਂ ਵਾਸਤੁ ਪ੍ਰਯਾ ਕਰਦੇ ਮੌਕੈ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵਤ ਘਰੇ ਦੇ ਈਸਾਨ ਕੋਣ ਚ ਤੈ ਫੁਟ ਗਜ਼ ਕਿਡਿਫਿਧੈ ਤਸ ਚ ਇਕ ਗਡ੍ਬਾ ਰਕਿਖਿਧੈ ਤਸ ਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਨਾਗ ਰਖਦੇ ਨ ਤੇ ਤਸਦੀ ਬਿਧਿਵਤ ਪ੍ਰਯਾ ਕਰਨੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਗੈ ਘਰ ਬਨਾਨੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਮਮ ਰੰਭੇਆ ਜਂਦਾ ਏ। ਮਕਾਨ ਬਨੀ ਜਾਨੇ ਦੇ ਬਾਦ ਬੀ ਤਸ ਬਿਚਚ ਨਾਗ

ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਬਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨਿਧੈ ਲੋਕ ਅਪਨੀ ਬਿਸ਼ਟੀ ਬਸਾਂਦੇ ਨ। ਖਾਸ ਕਰਿਯੈ ਗ੍ਰਾਏ ਬਿਚਚ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੈ ਚ ਲੋਕੋਂ ਦਾ ਪਕਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਇਸੈ ਲੇਈ ਤਾਰ-ਬਾਰੋਂ ਖਾਸ ਕਰਿਯੈ ਜੇਠੇ ਤਾਰ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਾਂਡ ਦਲਹਸ਼ੀ ਚ ਫੁਲਲ-ਗੁਡ ਪਾਇਥੈ ਜਰੂਰ ਨਾਡ ਦਿੰਦੇ ਨ। ਇਧਾਂ ਗੈ ਸਾਲਲੈ ਚ ਇਕ ਬਾਰੀ ਜਿਸਲੈ ਨਾਗ ਪੱਚਮੀਂ ਦਾ ਧਾਰ ਆਂਦਾ ਏ ਤਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪੈਹਲੇਂ ਲੋਕ ਅਪਨੇ-ਅਪਨੇ ਘਰੋਂ ਗੀ ਪੂਰੀ ਚਾਲਲੀ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਕਰਦੇ ਨ, ਜੇ ਘਰੈ ਚ ਗੌ, ਮੈਹ ਸੂਝੀ ਦੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦੁਦਥ-ਦੇਹਿੰ ਸੁਚਚਾ ਰਖਦੇ ਨ ਤੇ ਨਾਗ ਪੱਚਮੀਂ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਘਰੈ ਦਾ ਬਜੁਰਗ (ਕੁਤੈ ਮਰਦ ਤੇ ਕੁਤੈ ਜਨਾਨੀ) ਭਿਤ ਦੇਵਿਧੈ ਚੌਲੋਂ ਦੇ ਆਟੇ ਤੇ ਘਘੋਏ ਕਨੈ ਕੰਧਾ ਤੱਥ ਨਾਗ ਲਿਖਦਾ ਏ ਤੇ ਫਹੀ ਮਹੇਰੀ ਤੇ ਖੀਰ ਬਨਾਇਥੈ ਗੈ ਸਾਰੇ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਨ।

ਨਾਗ ਪ੍ਰਯਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਬੀ ਢੁਗਗਰ ਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਏ। ਓਹ ਏ-ਬਾਂ, ਖੂਹ ਪਨਾਸ ਬਗੈਰਾ ਦੇ ਕੰਢੈ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਿਯੈ ਉਸੀ ਪ੍ਰਯਾਦੇ ਰੈਹਨਾ। ਕੀ ਜੇ ਢੁਗਗਰ ਚ ਨਾਗ ਗੀ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਮਨਿਧੈ ਪ੍ਰਯੋਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਏ ਜੇ ਉਸੀ ਪ੍ਰਯਾਨੇ ਕਨੈ ਪਨਾਸੋਂ ਚ ਸੀਰ ਚਲਦੀ ਰੋਹਦੀ ਏ, ਓਹ ਕੰਦੇ ਨੇਈ ਸੁਕਦੀ। ਕੇਈ ਲੋਕੋਂ ਦਾ ਆਕਖਨਾ ਏ ਜੇ ਜਿਸਲੈ ਬਾਂ-ਖੂਹ ਬਗੈਰਾ ਖੋਦੋ ਤਾਂ ਤੰਦੀ ਸੀਰ ਕੁਝਫਨੇ ਆਹਲੇ ਥਾਹਰ ਕਦੇਂ-ਕਦੇਂ ਨਾਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਏਹ ਚੰਗੀ ਸੀਰ ਕੁਝਫਨੇ ਦਾ ਲਕਖਨ ਏ।

ਤੱਥ ਕੀਤੀ ਦੀ ਚੰਚਾ ਕੋਲਾ ਸਾਫ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜੇ ਨਾਗ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਨੇ ਸਾਫਾਂ ਵੈਦਕ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਕਨੈ ਕਿਸ ਚਾਲਲੀ ਗੂਢਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਨਾਇਥੈ ਸਮਨਵਿਆਕ ਕਰੀ ਲੇਦਾ ਏ। ਏਹ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਵੈਦਕ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦਾ ਅੰਗ ਬਨੀ ਗੇਦੀ ਏ ਤੇ ਇਧਾਂ ਢੁਗਗਰ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਨੈ ਇਸ ਸੈਹਹਿਯੋਗ ਕਨੈ ਅਪਨਾ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਹੋਰ ਮਤਾ ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਸਮੂਢ ਕਰੀ ਲੇਦਾ ਏ। ਇਸ ਚੰਚਾ ਦੀ ਲੋਈ ਚ ਏਹ ਤਤਥ ਬੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜੇ ਢੁਗਗਰ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੃ਤਕ-ਚੇਤਨਾ ਚ ਧਰਮ ਨੇ ਮਹੇਸ਼ਾਂ ਅਪਨਾ ਅਧਿਪਤਿਆਕ ਬਨਾਈ ਰਕਖੇਆ। ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦੇ ਦੂਏ ਮਹਤਵ ਆਹਲੇ ਰੂਪ ਦੇ ਬਕਾਸ ਦੇ ਕਨੈ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦੇ ਕੇਈ ਮਹਤਵਪੂਰ੍ਣ ਪਕਖੋਂ ਗੀ ਬੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਦਾ ਗੇਆ। ਫਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਚ ਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਹੇਸ਼ਾਂ ਸਾਤਿਕ ਭਾਵ ਦੀ ਗੈ ਰੇਹੀ। ਭੋਗਵਾਦੀ ਪਚ਼ਾਸੀ ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਆਹਲਾ ਲੇਖਾ ਰੋਮਾਂਸ ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਪਕਖ ਮਹੇਸ਼ਾਂ ਗੈਨ ਗੈ ਰੇਹਾ। ਸੰਸਕ੃ਤਿ ਦੇ ਏਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਨ :

1. ਸਥਾਪਤਕਲਾ (ਵਾਸਤੁਕਲਾ)

2. ਮੂਰਤਿਕਲਾ

3. ਚਿਤਰਕਲਾ ਤੇ

4. ਸੰਗੀਤਕਲਾ।

1. ਸਥਾਪਤਕਲਾ- ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਬਕਾਸ ਇਨ੍ਹੋਂ ਚੱਤੁਂ ਭੇਦੋਂ ਚ ਹੋਆ-(ਕ) ਮੰਦਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੁਕਲਾ, (ਖ) ਕਿਲਾਬੰਦੀ-ਵਾਸਤੁਕਲਾ, (ਗ) ਪ੍ਰਸਾਦ-ਨਿਰਮਾਣ-ਵਾਸਤੁਕਲਾ ਤੇ (ਘ) ਮਸਜਦ-ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ, ਚੰਚ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੁਕਲਾ :-

(क) मंदर निर्माण वास्तुकला :- थलोरा देहरा ते देवी मंदर, पुँछ दा बुड्ढा अमरनाथ मंदर, सुध महादेव दा शिव मंदर, किरमिची, पुरमंडल, ऐरवां, बबौर, बलौर ते बैजनाथ (चंबा पालमपुर) बगैरा दे शिवमंदर, रियासी दा राधाकृष्ण मंदर, सुकराला देवी, बालासुंदरी देवी (कांगड़ा) (नगरी-पडोल) ते बसोहली दे शिव-पार्वती मंदर, म्हानपुर ते नगरोटा पृथीपाल दा शिवमंदर, जगदंबा मंदर (म्हानपुर) ब्रजेश्वरी देवी मंदर, ज्वालामुखी मंदर, चिंतपूरणी देवी दा मंदर, नैना देवी (म्हाचल प्रदेश) बगैरा दुर्गा मंदर। इंदे च किरमिची, ऐरवां ते बलौर दे शिव मंदर इंडोआर्यन शैली दे शिखर मंदर न ते बाकी मिश्रत शैली दे मंदर न। स्व० केदारनाथ शास्त्री हुंदे मताबक बलौर ते किरमिची दे मंदरें उपर भुवनेश्वर दे राजधानी मंदर ते लिंगराज मंदर दी वास्तुकला दा प्रभाव ऐ। जित्थें तक मिश्रत शैली आहले मंदरें दी वास्तुकला दा प्रश्न ऐ, इसदे बारे च एह तथ्य स्पष्ट होई जंदा ऐ जे इस बारे च बी इत्थें समन्वयात्मक भावना गै प्रेरक तत्व रेही होग, ऐसा साढ़ा विश्वास ऐ।

उस जमाने च सीमत आवा-गमन दे साधने दे बाबजूद बी डुग्गर दे वास्तुकारें बाहरा दा प्रभाव लेइयै ते उसी अपने अंदर पचाइयै अपनी मौलकता दा बकास कीता होग तां गै इयै नेह सुंदर ते अद्भुत शैली दे मंदरें दा बकास करी सके होंगन। इस बारे च कुसै बी शक्क दी गुंजाइश नेई ऐ।

(ख) किलाबंदी स्थापत्य कला (वास्तुकला) :- इस किसम दी वास्तुकला बी डुग्गर संस्कृति दे बकास लेई अपना म्हत्तब आहला योगदान देने आहली सिद्ध होई ऐ। इस कला दे बारे च डुग्गर दे वास्तुकारें दी मौलक कुशलता सराहने जोग ऐ। भाएं पुँछ दा किला होऐ, भाएं रजौरी दा, भाएं रियासी दा किला, भाएं गजपत दा, भाएं बाहवे दा, बलौर दा, भाएं मुस्लम शैली दे बशाल म्हौरगढ़ दा किला होऐ, सब जगहें पर डुग्गर दे वास्तुकारें अपनी स्थापत्यकला दे हुनर दा कमाल दस्से दा ऐ। दर-असल किला-निर्माण दी वास्तुकला प्राचीन काल च सब थमां पचीदी ते कठन होंदी ही की जे उस जमाने च लड़ाइयां माकूल जगहें पर राजनीति दे अनुसार बनाए गेदे किलें दे स्हारै कनै गै कीतियां जंदियां हियां।

(ग) प्रसाद निर्माण स्थापत्यकला :- इस संदर्भ च अस पुँछ, जम्मू, चैनैहनी, ऊधमपुर, रामनगर, जसरोटा ते बसोहली दे मैहलें गी सूचीबद्ध करी सकने आं। इंदे च बी रामनगर, जम्मू बसोहली ते जसरोटे दे मैहल काबले जिकर न। इंदी निर्माण कला बी डुग्गर दे वास्तुकारें दी मौलकता दी मूँह बोलदी गुआही ऐ ते इंदे भितीचित्तर इस कला उपर सुने पर सुहागे दा कम्प करदे न। म्हानपुर, मानसर, परमंडल दियां धर्मशालां बगैर भवन बी इस श्रेणी च गनाए जाई सकदे न। अंबारां, अखनूर ते बबौर दे खंडडर बी डुग्गर च प्राचीन काल च उन्नत वास्तुकला दे गुआह न। कनै इंदे (पैहले द'ऊं दे) माध्यम कनै अस हड्पा कालीन संस्कृति दे बारे च बी किश-किश सूतर पकड़ी सकने आं, जिस कनै डुग्गर संस्कृति दी प्राचीनता बी सिद्ध होने च मदद मिलांदी ऐ। इत्थें एह तथ्य बी साफ ऐ जे स्थापत्यकला दे इनें त्रैनीं रूपें च

धर्म-पक्ष प्रमुख होने करी भारती संस्कृति दी अंग डुगर संस्कृति दी आतमा बी धर्म गै ऐ।

(घ) मसजद, चर्च, गुरुदुआरा निर्माण वास्तुकला :- डुगर च इस वास्तुकला दा रंभ भारत च मुगलें, अंगरेजें ते सिक्ख धर्में दे प्रचार कनै होआ। रजौरी दे लाके च जामा मसजद, थन्ना मंडी दी सरांड, चिंगस दी किलानुमाड सरांड, नगाली साहब (पुछ) दा गुरुदुआरा, भद्रवाह- दी जामामसजद ते होर केई मसजदां गुरुदुआरे ते मकबरे बी काबले जिकर न।

2. मूर्तिकला :- डुगर दी समन्वयात्मक संस्कृति गी बिकसत करनै च इत्थुआं दी मूर्तिकला ने बी अपना बे-मसाल योगदान दिता ऐ ते अगें बी लगातार दिंदी रौहग। इस संदर्भ च सब थमां पैहलें भद्रवाह दे नाग मंदर दियें दाँ मूर्तियें दा जिकर करना मनासब रौहग।

काले पत्थर (स्थानी) दियें इ'नें आदम कदद नाग मूर्तियें दी निर्माण कला गी दिक्खियै अज्ज बइडे थमां बइडा मूर्तिकार बी अपने मुहैं च औंगल पाइयै मिट-मिट दिक्खने गी मजबूर होई जंदा ऐ। इंदे कोल जाइयै इ'नेंगी गंभीरता कनै दिक्खने दे बाद बी इ'यै सेही होंदा ऐ जे इ'नेंगी कुसै हत्थै कनै छूहता तक बी नेई ऐ। भद्रवाह दे गाठा नांड आहले थाहर ते उस लाके च होरनी केइयें थाहरें नाग मूर्तियां मंदरें च, ते देहरियें च स्थापत न पर इ'नें मूर्तियें दा कुसै कनै मकाबला नेई कीत्ता जाई सकदा। एह गल्ल सच्च ऐ जे इंदा निर्माण स्थानी मूर्तिकारें गै कीता होग तां एह अनुमान बी असान्नी कनै लाया जाई सकदा ऐ जे कदीमी जमाने च इस लाके च मूर्तिकला परबान चढ़ी दी ही।

इ'नें मूर्तियें आहला लेखा गै काले (स्थानी) पत्थर दी नंदी गण दी मूर्ति रामकोट दे शिव मंदर दे बाहर स्थापत ऐ। इस दे नर्माता मूर्तिकार ने बी अपने हुनर दा कमाल दस्से दा ऐ। इ'यां गै किरमिची च शिव मूर्तियां, अंबारां च खुदाई दे बाद मिली दियां। शिव ते सूरज दियां त्र'ऊं-त्र'ऊं सिरें आहलियां मूर्तियां (डॉ. फेबरी दे मताबक एह मूर्तिया ते अंबारां च खुदाई करने कनै मिली दियां होर बी चीजां 700 ई. पू. कोला बी पराने समें दियां न), बलौर दे शिव मंदर दे अंदर काले पत्थर दियां शिव-पार्वती दियां मूर्तियां, बबौर दे देवी मंदर दे प्रधान स्तंभ उपर उक्करीदी मगरमच्छ उपर सुआर गंगा माता दी मूर्ति, बसोहली दे कोल रावी दे कंडै विश्वकर्मा, शिव, विष्णु, हनुमान (हून रणजीत सागर च समर्ई गेदियां) बबौर दियां मूर्तियां, सुदधमहादेव मंदर च शिव-पार्वती दियां मूर्तियां, बलौर तसील दे ग्रां गुढ़ा-कल्याल दे कोल बनी नांड दे थाहर काले पत्थर दियां शिव-पार्वती दियां बशाल मूर्तियां बगैरा प्राचीन डुगर दे वास्तुकला दे माहर कलाकारें दी कला-कुशलता दा सुन्हाकड़ा नमूना पेश करदियां न। इ'यां गै चंबे (हि. प्र.) दे इक मंदर च विष्णु दी अश्टधातु दी मूर्ति बी दुनिया-भर दियें अद्भुत मूर्तियें चा इक ऐ।

इंदे अलावा सधारण शैली दियां मूर्तियां बी डोगरी संभाग च केइयें थाहरें च मिलदियां न। इंदे च झिड़ी च बावा जितो ते बूआ कौड़ी दियां मूर्तियां, गूल-गलाबगढ़ च घोड़े दियां

ਮੂਰਤਿਆਂ, ਟਿਕਕਰੀ ਗ੍ਰਾਂ ਚ ਗੁਗਾ ਚੁਹਾਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥਿਯੋਂ ਦਿਯਾਂ ਘੋੜੇਂ ਪਰ ਸੁਆਰ ਮੂਰਤਿਆਂ ਬਗੈਰਾ ਕਾਬਲੇ ਜਿਕਰ ਨ। ਇਥਾਂ ਗੈ ਤਲਾਏ ਬੌਲਿਲਿਆਂ ਬਗੈਰਾ ਪਨਾਸੇਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਡੇ ਦੇ ਪਤਥਰੇ ਤੱਥਰ ਤਕਰੀ ਦਿਯਾਂ ਮੂਰਤਿਆਂ ਬੀ ਮੂਰਤਿਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਧਾਂ ਨ। ਇੰਦੇ ਚ ਰਾਮ ਬਧਾਹ, ਰਾਮ-ਰਾਵਣ ਯੁਛਦ ਕੁਣਾ ਦੀ ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦਾ ਰੋਮਾਂਸ, ਪਾਲਕਿਧਾਂ ਚ ਬੈਠੀ ਦਿਧਾਂ ਨਮਿਆਂ ਭੋਰੈਂਦ ਦਿਧਾਂ ਕੁਫ਼ਿਧਾਂ ਤੇ ਉਂਦੇ ਕਨੈ ਜਨੇਹਾਰ ਤੇ ਬਾਜੇ ਆਹਲੇ ਬਗੈਰਾ ਨੇਕਾ ਕਿਸਮੇਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂਦੇ ਨ। ਇਥੋਂ ਸਥਾਨੀਂ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਰੂਪ ਗੀ ਜਿਸਲੈ ਅਸ ਇਕ ਧਰਾਤਲ ਤੱਥਰ ਪਰਖਨੇ ਆਂ ਤਾਂ ਇੰਦੇ ਚ ਬੀ ਤੁਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਗੈ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂਦੇ ਨ।

ਮੂਰਤਿਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਭਾਏਂ ਅਜ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਮਤਾਬਕ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਲੇਈ ਬੈਠੀ ਦੀ ਏ ਤੇ ਅਗੇਂ ਹੋਰ ਬੀ ਮਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਆ ਕਰਦੇ ਨ ਪਰ ਉਂਦੇ ਚ ਬੀ ਅਂਸੋਂਗੀ ਤੁਗਰ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗੈ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂਦੇ ਨ। ਅਥੋਂ ਜਮ੍ਮੂ ਦੇ ਕੋਲ ਬੀਰਪੁਰ ਗ੍ਰਾਂ ਦੇ ਗਭਰੂ ਰਵਿ ਸਿੱਹ ਤੱਥਰ ਕਾਫੀ ਮਾਨ ਏ ਜਿਨ ਜਾਂਬੂਲੋਚਨ, ਵਿਕਰਮ ਸਿੱਹ, ਮਿਆਂ ਢੀਡੇ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦਿਧਾਂ ਮੂਰਤਿਆਂ ਤਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਨ ਜੇਹਡਿਧਾਂ ਅਜ ਰਣਬੀਰੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ ਚੌਕ, ਵਿਕਰਮ ਚੌਕ, ਅੰਬਫਲਾ ਚੌਕ ਤੇ ਸਤਵਾਰੀ ਚੌਕ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਧਾਡ ਕਰਦਿਧਾਂ ਨ।

(3) ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ : ਤੁਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਏਹ ਅਤਿ ਮਹਤਵ ਆਹਲਾ ਅੰਗ ਬੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਚ ਗੈ ਜਾਪੇਅਾ ਪਲੇਆ। ਏਹ ਕਲਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੱਥਰ ਇਥੋਂ ਦ'ਊੰ ਰੂਪੇਂ ਚ ਬਿਕਸਤ ਹੋਂਦੀ ਗੇਈ ਤੇ ਪਰਬਾਨ ਬੀ ਚਢਦੀ ਗੇਈ। ਕਲਾ ਦੇ ਏਹ ਦ'ਊੰ ਰੂਪ ਨ-(1) ਭਿੱਤੀ ਚਿੱਤਰ (2) ਸੂਕ਼ਮ ਚਿੱਤਰ (Miniature Paintings)

(1) ਭਿੱਤੀ ਚਿੱਤਰ : ਭਿੱਤੀ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਬੇ-ਮਸਾਲ ਨਮੂਨੇ ਅਂਸੋਂਗੀ ਜਮ੍ਮੂ ਸ਼ੈਹਰ ਦੇ ਪਰਾਨੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਮ ਮੰਦਰ, ਬਿਲ੍ਲੂ ਦਾ ਮੰਦਰ, (ਪੰਜਤੀਰ੍ਥੀ), ਰਾਨੀ ਕਲਹੂਰੀ ਦੀ ਮੰਦਰ, ਰਾਮਨਗਰ ਦੇ ਰੰਗ ਮੈਹਲ, ਸ਼ੀਸ਼ ਮੈਹਲ ਤੇ ਬਸੋਹਲੀ ਦੇ ਮੈਹਲਿੰਦੀਂ ਚ ਤੇ ਜਸਰੋਟੇ ਦੇ ਮੈਹਲਿੰਦੀਂ ਚ ਮਿਲਦੇ ਨ।

(2) ਸੂਕ਼ਮ ਚਿੱਤਰ : ਏਹ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਸੁਕਖ ਰੂਪ ਕਨੈ ਫਾਡੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦੇ ਨਾਂਡ ਕਨੈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਏ, ਪਰ ਬਾਦ ਚ ਏਹ ਇਥੋਂ ਤ੍ਰੈਂਕਿੰ ਹਿਸ਼ੋਂ ਚ ਬੰਡੋਈ ਜਂਦੀ ਏ-(1) ਕਾਂਗਡਾ ਕਲਮ, (2) ਬਸੋਹਲੀ ਕਲਮ ਤੇ (3) ਜਮ੍ਮੂ ਕਲਮ।

ਇੰਦੇ ਚ ਕਾਂਗਡਾ ਕਲਮ ਤੇ ਬਸੋਹਲੀ ਕਲਮ ਨੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦੇ ਨਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਤੇ ਦਾ ਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨਿਆ ਚ ਅਪਨਾ ਨਾਂਡ ਕਮਾਏ ਦਾ ਏ। ਏਮ. ਏਸ. ਰੰਧਾਵਾ, ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਵਾਮੀ, ਆਰਚਰ, ਝੱਡੇਵਾਲ, ਹੈਵਲ ਤੇ ਸੂਰਕਾਪਟ ਬਗੈਰਾ ਕੇਇਥੋਂ ਵਿਦ੍ਵਾਨੋਂ ਫਾਡੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਯਨ ਕਰਿੰਦੇ ਉਂਥਰ ਆਗਨੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਧਿਆਤਮਕ ਕਲਮਾਂ ਚਲਾਇਆਂ ਨ ਤੇ ਇੰਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬੀ ਕੀਤੀ ਦੀ ਏ। ਕਾਂਗਡਾ ਤੇ ਬਸੋਹਲੀ ਕਲਮੋਂ ਦਾ ਮੁੰਢ ਕੁਦੂੰ ਕੋਲਾ ਹੋਆ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਚ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਇਕ ਮਤ ਨੇਈ ਨ। ਇਕ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਮਤਾਬਕ ਬਸੋਹਲੀ ਦੇ ਸਤਾਹਰਮਾਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਿਰਪਾਲ (1678-1693) ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਚ ਬਸੋਹਲੀ ਕਲਮ ਗੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲੇਆ ਹਾ ਤੇ ਓਹ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦੇ ਕਿਸਾ ਬੇਤ ਕੀਮਤੀ ਨਮੂਨੇ ਲੇਇਥੈ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੀ ਭੇਟ ਕਰਨੇ ਆਸਤੈ ਦਿਲੀ ਗੇਆ ਹਾ। ਕਿਸਾ ਵਿਦ੍ਵਾਨੋਂ ਦ

ਮत ਏ ਜੇ ਬਸੋਹਲੀ ਕਲਮ ਸਤਾਹਰਮੀਂ ਸਦੀ ਚ ਪਰਿਆਨ ਚਢੀ ਹੈ। ਭਾਨੁਦੱਤ ਦ੍ਰਾਰਾ ਰਚਤ ਰਸ ਮੰਜਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਪਰ ਜੇਹੜੀ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ ਤ्यਾਰ ਕੀਤੀ ਗੇਈ ਹੈ ਉਸਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸੈਟ ਜਮ੍ਮੂ ਦੀ ਆਈ ਗੈਲਰੀ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੰਡੀ) ਚ ਮਜ਼ੂਦ ਏ। ਬਸੋਹਲੀ, ਕਾਂਗਡਾ ਤੇ ਜਮ੍ਮੂ ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਬੀ ਕੇਈ ਨਮੂਨੇ ਇਕ ਆਈ ਗੈਲਰੀ ਚ ਰਕਖੇ ਦੇ ਨ। ਇਥਾਂ ਗੈ ਜਮ੍ਮੂ ਦੇ ਅਮਰ ਮੈਹਲ ਮ੍ਯੂਜਿਯਮ ਚ ਰਕਖੀ ਦੀ ਫਾਈ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਲਦਸਮਧਾਨੀ ਚਿਤ੍ਰਰਮਾਲਾ ਬਡੀ ਸਰਾਹਨੇ ਜੋਗ ਏ।

ਕਾਂਗਡਾ ਤੇ ਬਸੋਹਲੀ ਦਿਧੇਂ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾਂ ਚ ਕ੃ਣ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇਕਾਂ ਪਕਖ ਤੁਯਾਗਰ ਕਿਤੇ ਗੇਦੇ ਨ। ਇੰਦੇ ਚ ਬੀ ਕ੃ਣ ਲੀਲਾ ਆਹਲਾ ਪਕਖ ਹੋਰ ਬੀ ਮਤਾ ਅਕਥਕ ਤੇ ਗੁਹਾਡਾਰ ਏ। ਰਸ ਮੰਜਰੀ-ਦਿਧਾਂ ਨਾਥਕਾਂ ਰਾਧਾ ਤੇ ਗੋਪਿਆਂ ਗੈ ਨ। ਇੰਦੇ ਅਲਾਵਾ ਨਾਥਕ ਨਾਥਕਾ ਵੀ ਮਿਲਨੇ ਦੀ ਤਾਂਹਾਂ, ਬਜੋਗ ਵੀ ਬੇਦਦਨ ਤੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਰੋਹ-ਰੋਸਾ ਤੇ ਮਨੌਤਿਧੀਆਂ ਬਾਗੈਰਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਇਨ੍ਹੋਂ ਚਿਤ੍ਰਰੱਤ ਚ ਜਾਨ ਪਾਈ ਦਿੰਦਾ ਏ।

ਮਾਨਕੂ, ਨੈਨਸੁਖ, ਛੁਨਿਧਾ, ਨਰੋਤਮ ਜਨੇਹ ਚਿਤ੍ਰਰਕਾਰੋਂ ਭਾਏਂ ਜਮ੍ਮੂ ਕਲਮ ਚ ਜਾਨ ਫੂਕਨੇ ਦੀ ਮਤੀ ਕੋਸ਼ਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੀ ਪਰ ਫ਼ਹੀ ਬੀ ਓਹ ਬਸੋਹਲੀ ਤੇ ਕਾਂਗਡੇ ਵੀ ਕਲਮਾਂ ਗੀ ਮਾਤ ਨੇਈ ਹੈ ਦੇਈ ਸਕੇ।

ਆਧੁਨਕ ਦੌਰ ਚ ਪੰ. ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਬਡੂ ਨੇ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਗੀ ਜਮ੍ਮੂ ਚ ਜਿੰਦਾ ਰਕਖਨੇ ਆਸਤੈ ਅਨਥਕ ਮੈਹਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਪਨੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਬਲ ਕਨੈ ਓਹ ਮਝਹੂਰੀ ਵੀ ਬੁਲੰਦੀ ਤੱਥ ਜਾਈ ਪੁਜੇ ਤੇ ਹੂਨ ਨਮੰਨ ਗਭਰਾਏ ਚ ਭੂ਷ਣ ਕੇਸਰ, ਹਰਿਵਰਧਨ, ਸੁਧਾ ਸੁਲਤਾਨ, ਨਰੇਨਦ੍ਰਪਾਲ ਸਿੰਹ, ਸ਼ਾਮਸਾਦ ਹੁਸੈਨ ਬਾਗੈਰਾ ਮਝਹੂਰ ਨ। ਇੰਦੇ ਚ ਕਿਥਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਬਡੂ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਨ।

ਤੱਥ ਕੀਤੀ ਵੀ ਚੰਚਾ ਕੋਲਾ ਸਪ਼ਸ਼ਟ ਏ ਜੇ ਇਤਥੁਆਂ ਵੀ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਬੀ ਮੰਦਰੋਂ ਦੇ ਦੇਵਸਥਾਨੋਂ ਚ ਜਮ੍ਮੀ ਤੇ ਬਿਕਸਤ ਹੋਇਥੈ ਅਪਨੇ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਆਧਾਰੀ ਰੂਪ ਗੀ ਅਪਨਾਇਥੈ ਪਰਿਆਨ ਚਢੀ। ਦੂਏ ਲਫੜੇ ਚ ਏਹ ਸਮਨਵਾਤਮਕ ਰੂਪ ਕਨੈ ਤੁਭਰਿਥੈ ਦੇਸ਼-ਬੇਦੇਂ ਚ ਪੁਜੀ।

(4) ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ : ਫੁਗਰ ਚ ਸੰਗੀਤਕਲਾ ਅਪਨਾ ਖਾਸ ਤੇ ਸੁਤਾਂਤਰ ਨਾਂਡ ਨੇਈ ਬਨਾਈ ਸਕੀ ਪਰ ਫ਼ਹੀ ਬੀ ਫਾਈ ਰਾਗ ਫੁਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦਾ ਅਮੁਲਲ ਰਤਨ ਏ। ਇਸ ਰਾਗ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਗੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

ਸਾਹਿਤਿ ਸਿਰਜਨਾ : ਫੁਗਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਏਹ ਦੁਰਭਾਗਿਆਂ ਏ ਜੇ ਸਿਕਿੰਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਬਾਂਦ ਜਿਸਲੈ ਮਦ ਜਨਪਦ (ਤੁਰ ਮਦ ਚਨਹਾਂਡ ਕੋਲਾ ਜੇਹਲਮ ਤਕ) ਦਾ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਹਾਰੀ ਗੇਆ ਤਾਂ ਮਦ ਜਨਪਦ ਦਾ ਬੀ ਬਿਘਟਨ ਹੋਈ ਗੇਆ ਹਾ। ਉਸਲੈ ਪੂਰਵ ਮਦ (ਰਾਵੀ ਕੋਲਾ ਚਨਹਾਂਡ ਤਕ) ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਿਕਕੇ ਭਾਉ ਚ ਓਹ ਬੀ ਸਿਕਿੰਦਰ ਕੋਲਾ ਹਾਰੀ ਗੇਆ ਹਾ। ਉਸਦੇ ਕਿਥਾ ਚਿੱਠੀ ਬਾਂਦ ਭਾਏਂ ਏਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼-ਨਵਗਠ ਮਾਗਥ ਸਪ੍ਰਾਟ ਚੰਦ੍ਰਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਬਨੀ ਗੇਆ ਹਾ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਦ ਜਨਪਦ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਾਕਲ (ਸ਼ਾਲਕੋਟ) ਹੀ, ਅਪਨਾ ਬਕਖਰਾ ਅਸਿਤਿਤ ਮੁਹਾਈ ਬੈਠਾ ਹਾ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚ ਉਦਾਲਕ ਅਰੂਣਿ, ਕਥਾ ਪਾਂਚਾਲ ਤੇ ਰਾਜਾ ਅਥਵਪਤਿ, ਮੇਘਾਤਿਥਿ ਜਨੇਹ ਦਾਰਾਨਕੇਂ ਤੇ ਵਿਦਾਨੋਂ ਅਪਨਾ ਸਿਕਕਾ ਜਮਾਏ ਦਾ ਹਾ ਤੇ ਪਾਣਿਨਿ ਜਨੇਹ ਵਾਕਰਣਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵੀ

پੈਂਦل ਜਾਤਰਾ ਕਰਿਯੈ ਇਤਥੁਆਂ ਦੀ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦਾ ਅਧਿਧਨ ਕਰਿਯੈ ਅਪਨੇ ਵਾਕਾਕਰਣ ਗ੍ਰੇਥ ਅਧਿਆਧਿਆਧਾਰੀ ਆਸਟੈ ਸਮਗਰੀ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਕਿਟਠੇ ਕਰਿਯੈ ਅਪਨੇ ਆਪ ਗੀ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਸਮਝੇਅਾ ਹਾ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਾਲਕੋਟ ਉਚਕੋਟ ਦੇ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕੇਂ ਲੇਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੀ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਪਡੋਸੀ ਰਾਜਿ ਤਕਖ਼ਿਲਾ ਨੇ ਅਪਨੇ ਤਕਖ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਦ੍ਰਜਨਪਦ ਸਮੇਤ ਆਸੈ-ਪਾਸੈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇਂ ਗੀ ਸਾਕ਼ਰ ਕਰਿਯੈ ਦੁਨਿਆ ਚ ਅਪਨਾ ਨਾਂਡ ਕਮਾਏ ਦਾ ਹਾ, ਉਸਦੀ ਅਪਨੀ ਬਕਖਰੀ ਪਨਛਾਨ ਖਤਮ ਹੋਈ ਜਾਨੀ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਸਟੈ ਬਡੀ ਬਿਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੀ। ਫਹੀ ਚਰਜੈ ਆਹਲੀ ਗਲਲ ਏਹ ਏ ਜੇ ਏਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਸਦਿਧੇਂ ਤਕ ਰੇਹੀ, ਕੀਜੇ ਇਤੇਂ ਸਾਹਿਤਿ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਚ ਬਿਲਕੁਲ ਬੌਹਰਾਨ ਤੇ ਅਵਸਾਨ ਆਈ ਜਾਨੇ ਕਰੀ ਇਥੈ ਆਕਖੇਅਾ ਜਾਈ ਸਕਦਾ ਏ ਜੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਗੀ ਪਤਾ ਨੇਈ ਕੋਈ ਸ਼ਾਪ ਗੈ ਲਗਗੀ ਗੇਅਾ ਹਾ। ਪਰ ਫਹੀ ਜਮ੍ਮੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ (ਠਾਹਰਮਾਂ ਸਦੀ ਤੱਤਰਾਈ) ਚ ਭਡ੍ਹੂ ਨਕਾਸੀ ਕਵਿ ਦਤ੍ਤੁ (ਦਤ ਕਵਿ) ਨੇ ਡੋਗਰੀ (ਉਪਲਬਧ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਪਦ), ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ (ਹਿੰਦੀ) ਚ 13 ਰਚਨਾਂ ਰਚਿਯੈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਸ ਫਟਕਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਪ ਗੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹਾ। ਕਵਿ ਦਤ੍ਤੁ ਦੇ ਬਾਂਦ ਤੇ ਫਹੀ ਆਸਤਾ-ਆਸਤਾ ਸਾਹਿਤਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਚਲੀ ਪੇਆ। ਭਾਏ ਤੱਨੋਂ ਡੋਗਰੀ ਚ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਗੈ ਪਦ ਰਚੇਅਾ ਪਰ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਬਿਚ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿ ਰਚਨਾ ਬਾਕਾਧਦਾ ਹੋਂਦੀ ਗੈ ਰੇਹੀ। ਗੱਗਾ ਰਾਮ, ਰਾਮਧਨ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਮਤਿਰਾਮ ਬਗੈਰਾ ਕੇਈ ਕਵਿ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹੋਂ ਸੁਕਖ ਰੂਪ ਕਨੈ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਬਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਹਾਂ ਗੱਗਾ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਮਧਨ ਢਾਰਾ ਡੋਗਰੀ ਚ ਰਚੇ ਦੇ ਕਿਸ ਪਦ ਬੀ ਮਿਲਦੇ ਨ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗੇਅਾ ਤੇ ਫਹੀ ਆਈ ਗੇਈ ਤੱਤਰਮਾਂ ਸਦੀ ਜਿਸਦੇ ਤੱਤਰਾਈ ਚ (1856-1886) ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਹ ਦੇ ਜਮ੍ਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਨਨੇ ਕਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਗੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਨੇ ਕਰੀ ਢੁਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਫਲਨ-ਫੁਲਲਨ ਲਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਭਾਏ ਸੁਕਖ ਰੂਪ ਕਨੈ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੀ ਪਦਾਈ ਆਸਟੈ ਜਮ੍ਮੂ ਤੇ ਤੱਤਰ ਬੈਹਨੀ ਚ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਿੰਦੇ ਚ ਖਾਨੇ-ਪਾਨੇ ਤੇ ਰੈਹਨੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਸ਼ੁਲਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗੇਆ। ਇਨ੍ਹੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਚ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੇ ਵਿਦਾਨ ਪੰਡਤ ਰਕਖੇ ਗੇ, ਜਿਨ੍ਹੋਂ ਚ ਰੁਢ੍ਹਭਾਨੂ, ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਪੰ. ਨਤਥੂ ਰਾਮ ਬਡੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਖੈ ਆਹਲੀ ਗਲਲ ਏਹ ਜੇ ਇਨ੍ਹੋਂ ਕਿਸ ਲਿਖਨੇ ਆਸਟੈ ਕਲਮ ਨੇਈ ਚੁਕਕੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਹ ਤੱਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਚ ਗੈ ਪੈਹਲੀ ਬਾਰੀ ਡੋਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੀ ਫਲਨ-ਫੁਲਲਨੇ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਅਾ। ਤੱਤਲੈ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਨੈ-ਕਨੈ ਡੋਗਰੀ ਗੀ ਬੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲੇਅਾ ਹਾ। ਡੋਗਰੀ ਚ ਤੱਤਲੈ ਕੇਈ ਅਨੁਵਾਦ ਬੀ ਕਰਵਾਏ ਗੇ ਹੈ, ਤੱਦੇ ਚ ਹੈ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੀ ਗਣਤ ਪੁਸ਼ਟਕ ਲੀਲਾਵਤੀ ਬੀ ਇਕ ਏ। ਹਾਂ, ਪੈਹਲੋਂ ਜ਼ਯੋਤਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਤੇ ਤੱਦੇ ਬਾਂਦ ਚ ਪੰ. ਹਰਦਤ ਹੋਰੋਂ ਅਪਨਿਧੇਂ ਰਚਨੇਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਮੌਲਕ ਰਚਨਾਂ ਦੇਇਥੈ ਡੋਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੀ ਸਜਾਇਆ। 1935 ਚ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਖੜੂਰਿਆ ਹੋਰੋਂ ਰਾਮਨਗਰ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸ਼ਕੂਲ ਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਈ ਤੱਤਥੁਆਂ ਦੇ ਪਰਿਕੇਸ਼ ਗੀ ਅਧਿਅਕਾਰ ਮਨਿਯੈ ਇਕ 'ਅਛੂਤ' ਸ਼ੀਰਘਕ ਕਨੈ ਏਕਾਂਕੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਮੰਚਨ ਬੀ ਤੱਤਸੈ ਸ਼ਕੂਲ ਚ ਸਫਲਤਾ ਕਨੈ ਕੀਤਾ ਗੇਆ। ਪੰ. ਹਰਦਤ ਹੋਰੋਂ ਬੀ ਤੱਨੋਂ ਦੇਂਦੇਂ ਗੈ ਡੋਗਰੀ ਚ ਅਦਾਲਤੀ ਦਾ ਧੰਦਾ, ਡੋਗਰਾ ਦੇਸ, ਬੇਕਾਰੀ ਤੇ ਫੈਸ਼ਨ ਜਨੇਹਿਧਾਂ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕਵਤਾਂ ਰਚਿਆਂ ਹਿਆਂ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਲਮਸਤ ਹੋਰੋਂ ਬੀ 1931 ਚ ਡੋਗਰੀ ਕਵਤਾ ਲਿਖਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਿਆਂ, ਤੱਤ ਥਮਾਂ ਕਿਸ ਬੈਰੇ ਪੈਹਲੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਹੋਰੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਡੋਗਰੀ ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹਾ। ਇਥਾਂ ਆਸਤਾ-ਆਸਤਾ ਡੋਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚ ਸਾਹਿਤਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਚਾਲੂ ਹੋਈ ਗੇਅਾ ਹਾ।

देसै दे बाकी हिस्सें च जिसलै सुतंतरता अंदोलन दे जोर पकड़ने कनै म्हातमां गांधी ने हिंदी प्रचार आस्तै बी लोकें दा आवाहन कीता तां जम्मू च 1940 च हिंदी साहित्य मंडल दी स्थापना होई। सन् 1944 च डोगरी संस्था दी स्थापना होने कनै मते-सारे साधक मां-बोल्ली डोगरी दी सेवा करने पासै प्रेरत होए। 1947 च भगवत प्रसाद साठे हुंदा पैहला कहानी संग्रह-“पैहला फुल्ल” छपेआ हा। किश सिर्फ हिंदी च गै लिखदे रेह ते किश डोगरी ते हिंदी दौनें भाशें च। पही बी डोगरी च लिखने आहलें दा काफला मता बद्दा होंदा गेआ। अज तक लखोए दे सारे साहित्य दा गंभीरता कनै अध्ययन करने कनै इ'यां परिनाम सामनै औंदा ऐ जे डोगरी साधकें बी अपनी परंपरा गी नभांदे होई डुगगर संस्कृति दी समन्वयात्मक भावना दी रुह गी बदस्तूर जागरूक रक्खे दा ऐ। इ'यां गै डुगगर धरती दे बसनीक उर्दू, हिंदी, पंजाबी बगैरा भाशें दे विद्वान लेखकें अपने लेखन च इस समन्वयात्मक भावना दे सूतौरै दा नर्बाह करियै डुगगर दा मान बधाया ऐ। उद्धर हिमाचल दे कांगड़े लाके च पहाड़ी गांधी दे खताब कनै बाबा कांशी राम ने बी डोगरी (कांगड़ी रूप) च अपनियां कवितां लिखियां। जम्मू च प्रो. रामनाथ शास्त्री, धर्म चन्द्र प्रशान्त, वेदपाल दीप, केहरि सिंह मधुकर, यश शर्मा ते किशन स्मैल पुरी बगैरा नेकां साधक लिखन लगे हे।

2. लोक संस्कृति : लोक-संस्कृति कुसै बी देशै दी शिश्ट संस्कृति दा नींह-पत्थर होंदी ऐ। दूए लफजें च पैहलें लोक-संस्कृति गै जनम लैंदी ऐ ते उस दे बाद ओह लोकें गी जंगली-जीवन थमां बाहर कढियै अपने घर-कोठे बनाइयै ते उ'नेंगी लीपा-पोची करियै ते सजाई-संवारियै उंदे च रौहने दी प्रेरणा दिंदी ऐ। पही उंदी सोच जि 'यां-जि 'यां होर सोहगी, सुच्ची दे सौंदर्य प्रिय होंदी जंदी ऐ उ'आं-उ'आं गै उसदे रैहन-सैहन ते खान-पीन ते रीति-रवाजें दा बी परिश्कार होंदा चलदा ऐ। इ'यां लोक-संस्कृति अपने कदम बधांदी-बधांदी शिश्ट संस्कृति दा रूप लैर्द लैंदी ऐ।

इथें एह गल्ल बी ध्यान देने जोग ऐ जे लोक-संस्कृति दा दूआ ते प्रसिद्ध नांड 'लोक वार्ता' बी इक स्हाबै कनै होई सकदा ऐ। पही एह सुआल बी उठदा ऐ जे लोक-संस्कृति ते लोक-वार्ता आपूं-बिचें पर्याय न तां पही लोक-संस्कृति दे थाहर लोक-वार्ता ते लोक-वार्ता दे थाहर लोक-संस्कृति शब्द दा प्रयोग की नेई करी लैता जंदा ? इसदे जवाब च एह आकवेआ जाई सकदा ऐ जे की जे लोक-वार्ता च भावुकता मती ते तर्कशीलता घटट होंदी ऐ जद के लोक संस्कृति दे विशाल आयाम च भावुकता बी होंदी ऐ तर्क शीलता बी। दोऐ अपना योगदान देइयै लोक संस्कृति दे खजाने गी संगोसार करदियां न। दोऐ इक-दूए कोला बक्खेरे-बक्खेरे घटक न। की जे लोक-वार्ता दा सिद्धा अर्थ ऐ लोकें दी गल्ल-बात जद के लोक-संस्कृति दा अर्थ ऐ मूर्तिकला, लोकचित्तरकला बगैरा स्पष्ट होई जंदा ऐ जे दौनीं दा अपना-अपना समान रूप कनै व्यापक खेत्र ऐ ते दोऐ इक-दूए दियां पूरक बी न। इना गै नेई इक-दूई दे बगैर इंदे अस्तित्व दी संभावना बी मुश्कल कनै कीती जाई सकदी ऐ। जिसलै लोक-वार्ता दे सारे पैहलुं उपर अस गंभीरता कनै गौर करचै तां किश इ'यां सेही होंदा ऐ जे लोक-वार्ता बी लोक-

संस्कृति दी गै आतमा ऐ। जियां आतमा दे बगैर शरीर दी कोई कीमत नेहि रौंहदी इयां गै लोक-संस्कृति दे बगैर लोक-वार्ता बी अधूरी जचदी ऐ। की जे अस अपने शरीर गी उस्सै लै सजाई-संवारी ते सन्हाकड़ा बनाई सकने आं जेकर साढ़े अंदर चेतना ते चिंतन शक्ति मजूद होऐ।

इस बचार ते चर्चा दी लोई च जिसलै अस लोक-संस्कृति दे बारे च गल्ल करने आं तां उसदे अंतर्गत लोक-वार्ता आहले सारे पक्ख आई जंदे न। ओह न (1) लोक-गीत, (2) लोक कथां, (3) पर्व-ध्यार, (4) रीति-रवाज, (5) लोक-विश्वास, (6) लोक-आस्थां, (7) खुआन ते कहावतां, (8) बझारतां, (9) लोक-नाच (10) लोक-संगीत ते (11) लोक-चित्तर बगैर। इंदा संखिप्त ब्योरा इस चाल्ली ऐ-

लोक-गीत :- लोक-गीतें दी डुगर दे सांस्कृतिक जीवन कोल बड़ी समृद्ध बरासत ऐ। श्री रामचरण यादव दा एह आखना—“लोकगीत समाज और संस्कृति की अनमोल धरोहर हैं। बास्तव में ये सब के सुख-दुख के साथी हैं। सभी को दुलारते, पुचकारते और सांत्वना देते हुए निरन्तर गति मान रहते हैं” (हिन्दुस्तानी जवान, जनवरी-मार्च 2011 मुंबई, पृ. 29) एह मुक्ख रूप कनै सारें किसमें दे न, जेहड़े इस चाल्ली न-

1. संस्कार गीत : इंदे अंतरगत औंदे न बिहाइयां, लोरियां, बधावे जां बधाई गीत, घोड़ियां, सुहाग, सिठनियां, बोल्ली गीत, जागरना गीत, छंद गीत, सेहरा गीत लुआहनी ते पल्ला गीत।

2. रुत्तें सरबंधी गीत : इंदे अंतरगत औंदे न-वसंत, सोहा, बरसांत, दशाई रित्त, स्याला, ढोलडू, छिंझां ते बारां माह बगैर।

3. पर्व गीत : इंदे अंतरगत एह गीत औंदे न-ध्यार गीत, नराते गीत, थालगीत, बसाखी, द्रुभड़ी, बच्छदुआह, लोहड़ी, करवाचौथ, होली, रुट्ट बगैर कनै सरबंधत गीत।

4. बिश्नपते : शिव मैहमा, राम ब्याह, कृष्ण लीला सरबंधी गीत ते होर बी अवतारें ते पुराणक देवतें दी प्रार्थना दे रूप च गाए जाने आहले गीत बगैर।

5. रासगीत : इंदे अंतरगत संजोग-शंगार, बजोग, बीर गीत, करुण गीत, हास्य ते वात्सल्य रस आदि सरबंधी गीत औंदे न।

6. खेढ़-गीत : इस श्रेणी दे अंतरगत पर्वें दे खेढ़गीत सधारण खेढ़ गीत ते लोक खेढ़ गीत बगैर औंदे न।

7. श्रम गीत : सुहाड़ी, गरल्होड़ी ते लाददी गीत इस श्रेणी च औंदे न।

8. नाच गीत : भांगड़ा, कीकली, कुड़द ते चौकी नाच गीत, गीतडू, ते जगराता बगैर।

इस श्रेणी च औंदे न।

9. लम्मे लोक गीत : कारकां ते बारां इक कोटी च औंदे न।

10. दरम्याने गीत : लम्मियें भाखें आहले गीत इस श्रेणी च औंदे न।

11. रले-मिले गीत : इस श्रेणी दे अंतरगत हर किसम दे जां रलदे-मिलदे गीत औंदे न।

उपर किते दे वर्गीकरण कोला एह स्पृश्ट ऐ जे डुगर-संस्कृति च लोक-वार्ता दे प्रधान अंग लोक-गीतें दी किन्नी समृद्ध बरासत ऐ। की जे इनें गीतें च लोक-जीवन दे हर पक्ख दी तर्जमानी ऐ इस लई इस बिच्च समन्वयात्मक भावना दा होना कुदरती गल्ल ऐ। एह खुशी आहली गल्ल ऐ जे जम्मू-कश्मीर कल्चरल अकैडमी इंदी स्थाड़-सम्हाल लै करदी ऐ ते इनेंगी किटठे करोआइयै ते इंदा तरतीब बार संग्रैह बनाई-बनाई छपोआ करदी ऐ। हून तक लगभग 18 संग्रैह छपी बी चुके दे न।

इथें एह गल्ल बी काबले जिकर ऐ जे एह लोक-गीत भाएं अनपढ़ ते ग्राई ते दूर प्हाड़े च बस्सने आहले अज्ञात कवियें दे भाव-छुआलें ते सैहज-हार्दिक उदगारें दा परिणाम न पर इंदे च हिरदे गी छूही लैने आहला संगीत, ख्यालें दी उच्ची उडान, लैड, तान ते छंदें दा विन्यास कुसै बी आधुनक कवि ते अलोचक गी चकत करी देने आहला ऐ। फही जिसलै हर बिधा दे गीतें दा मजमूई तौर पर अध्ययन कीता जा तां एह तत्थ बी साफ होई जंदा ऐ जे इंदे च उंऐ समन्वयात्मक भावना बराजदी ऐ जेहडी डुगर संस्कृति दे बाकी रूपें च दिक्खने गी लब्धदी ऐ।

धरती दी अमर बरासत ऐ। चरज होंदा ऐ जे कमाल हा ओह निश्कपट ते भोला-भाला लोक-मानस जित्थुआं इंदी उपज होई ही ते बा'द च बी बदसतूर होंदी रेही।

इसै चाल्ली जिसलै अस लोक-वार्ता दे दूए अंगें पर गौर कनै बचार करने आं तां हर जगह उसै समन्वयात्मक संस्कृति दी आत्मा बाराजी दी लभदी ऐ। अर्थात् बझारतें, खुआनें, मुहावरें दे अलावा लोक-विश्वासें, रीती-खाजें, आस्थें, पर्वं-ध्यारें, नाचें ते चित्तर कलाएं च सब जगह डुगर दी समन्वयात्मक संस्कृति दी रुह हसदी-खेढदी नजरी औंदी ऐ।

असेंगी अपनी संस्कृति पर गौह ऐ जे जेहडा बी इथें आया, भाएं दुश्मन बनियै, भाएं बपारी बनियै ते भाएं परौहना बनियै असें उसै गी गले नै लाई लेआ ते अपने कनै रलाई-मलाई लैता। इथें तक जे सकंदर ने भाएं इस धरती पर हमला करियै पोरस ते उसदे भ्राड गी रहाई उंदे राजे गी तबाह-बरबाद करी दित्ता पर इथुं दे गै छब्ब नवासी राजा शिवि ते उसदी ब्हादर सैना ने उसदै हौसले प्रस्त करी दित्ते हे। इस बारै च तारीख डोगरी देस दी भूमका च मशहूर पत्रकार दया कृष्ण गरदश होरें लिखे दा ऐ जे सकंदर अपनी फौज कनै चंद्रभागा नदी दे कोल डोगरं ते चिब्भें कनै लड़दा-लड़दा मारेआ गेआ हा ते ओह यूनानी हमलावर सकंदर

दी लाशा समेत बापस परतोई गे हे। उसदे सैल्यूकस नांड दे सेनापती ने बेबीलोन च पुजियै गै ओहदी मौत दी घोशना कीती ही। यूरोपियन इतिहासकारें डोगरें दी डेबौर आफ सिकंदर अर्थात् सकंदर गी खाने आहले आक्खे दा ऐ।

दुग्गर धरती पर अज्ज असेंगी किश जातियां ऐसियां बी लभदियां न जि 'नेंगी अस यूनानियें दे बंशज आक्खी सकने आं। अनुमान लाया जाई सकदा ऐ जे उंदे पुरखे उसलै हिम्मत नेई होने करी वापस नेई जाई सके होने तां गै ओह इत्थें गै बस्सी गे। इस धरती दे लोके बी उ'नेंगी गलै कनै लाई लेआ। उसदे बा'द जिसलै सन् 160 ई. च कनिष्ठ ने इस लाके उपर अपना सिक्का बद्रहाया तां उसदे कनै आए दे फौजी बी इत्थें बस्सी गे। इस्सै चाल्ली हून, मुगल ते पठान बगैरा बी इत्थें आए ते उंदे किश साथी इत्थें गे बसदे गे। इस चाल्ली एह धरती सब्भनीं आस्तै इक पवित्र संगम स्थली बनदी गई ते इसदा उ'यै रूप बनदा गेआ जि 'यां प्रयाग दे संगम स्थल च यमना ते सरसुती, गंगा कनै मिलियै गंगामयी होई जंदियां न।

एह खुशी आहली गल्ल ऐ जे मजूदा समें च इस दुग्गर धरती उपर भाएं हिन्दी, पंजाबी, उर्दू, कश्मीरी अंगरेजी, फ़ाड़ी, गोजरी बगैरा सारियें भाशाएं गी प्रोत्साहन मिलने करी इंदे च साहित्य रचना होआ करदी ऐ, पर इत्थुआं दी प्रमुख भाशा डोगरी च नेके विधें दी साहित्य रचना दी गति बड़ी तेज ऐ। इसलै इसदे च लिखने आहले कवियें, कहानीकारें, नाटककारें ते होर विधें दे तेखके दी संख्या सौ कोला बी उपर ऐ जेहडी सब्भनीं डोगरी प्रेमियें आस्तै फखर आहली गल्ल ऐ। इन्ना गै नेई बल्के इत्थुआं दी समन्वयात्मक संस्कृति आस्तै एह गल्ल बी गैरव आहली ऐ जे इत्थें उपरोक्त सब्भै भाशां ते बोलिलयां बगैर कुसै भेद-भाव ते उच्च-नीच भाव कनै बधा ते फला-फुल्ला करदियां न।

